

Bismarck, Europa og Slesvig-Holsten 1862-1866

Historisk Tidsskrift, Bind 13. række, 5 (1978)

Link til pdf:

http://img.kb.dk/tidsskriftdk/pdf/hto/hto_13rk_0005-PDF/hto_13rk_0005_78689.pdf

Link til webside:

<http://tidsskrift.dk/visning.jsp?markup=&print=no&id=78689>

pdf genereret den : 28/5-2008

Bismarck, Europa og Slesvig-Holsten 1862—1866

AF

P. VON LINSTOW

*»Der schleswig-holsteinischen Gesichtspunkt darf
uns den europäischen nicht verdunkeln.«*

(BISMARCK 1. dec. 1863)

Indledning

Det slesvig-holstenske problem og dets forbindelse med den preussisk-østrigske krig imod Danmark i 1864 er et frugtbart forskningsområde inden for den problemstilling, som Trygve Mathisen formulerer i sin småstatsteoretiske afhandling »The functions of small states in the strategies of the Great Powers».¹ Som titlen siger, drejer det sig om småstatens stilling i relation til stormagternes globale strategier og aspirationer, og Danmark og Slesvig-Holsten vil derfor i det følgende kun spille en rolle som brikker i stormagternes overvejelser. Med dette synspunkt følger naturligvis en bestemt type årsagsforklaringer. Et af de store problemer med »1864« har forståeligt nok været forklaringen på, hvorfor det gik så galt for Danmark, og hvorfor det gik så godt for Preussen. Der er bl. a. blevet peget på det Monrad'ske ministeriums udygtighed og på Bismarcks statsmandskunst.² Der

¹ Oslo 1971. Mathisen definerer begrebet »strategi« som »large scale planning and ways to attain foreign policy objectives« (s. 11). Det er i denne retning, begrebet bruges i det følgende. Det lider bl. a. af den svaghed, at det ikke gør rede for, hvordan man kan skelne mellem strategisk tænkning og de andre elementer i politisk tænkning, f. eks. målsætnings-tænkning og taktisk tænkning. Det vil føre for vidt med en nærmere fastlæggelse af begrebet, og det er iøvrigt kun Mathisens grundlæggende synspunkt om, at en vigtig del af småstatsproblematikken må søges i den specifikke måde, som disse stater indgår i stormagternes politiske overvejelser på, der benyttes i det følgende. Det må også påpeges, at Danmark ikke var den eneste småstat, der var involveret i problemet. Over 30 tyske småstater, samt Sverige og Norge berørtes dybt af konflikten.

² Grundlæggende for litteratursøgningen er følgende to bibliografier: Bismarck-Bibliographie. Quellen und Literatur zur Geschichte Bismarcks und seiner Zeit, hrsg. K. E. Born, bearb. v. W. Hertel, Köln-Bln. 1966, samt Bibliographie und Ikonographie 1864, udg. af det kongelige bibliotek, Kbh. og det slesvig-holstenske landsbibliotek, Kiel, Neumünster 1970. Der findes i hovedsagen kun tre monografier om Slesvig-Holsten og 1864. Det grundlæggende værk er Niels Neergaard, Under Junigrundloven, I-II, Kbh. 1892-1916 (optrykt 1973). Synsvinklen er hovedsagelig dansk. Amerikaneren L. D. Steefel's The Schleswig-Holstein

er blevet peget på en uventet engelsk tilbageholdenhed og på, at Rusland »lod Danmark i stikken«. På det *diplomatiske* plan vil årsagsforklaringerne imidlertid i det følgende blive søgt i arten af stormagternes strategiske overvejelser, samtidig med at undersøgelsen af disse vil give et indtryk af de europæiske vanskeligheder, som de danske politikere stod over for uden at have kendskab til ret mange af dem. Ved treårskrigen 1848–51 blev Danmark reddet ved stormagtsintervention, men denne udeblev i 1864. Forskellen skyldtes næppe forskellige danske ministerier. Da situationen først var gået i hårdknude i 1864, kunne Danmark sandsynligvis kun være blevet reddet af en anden stormagt. En større eller dristigere dansk militær indsats eller mere habile politiske ledere kunne næppe have afværget krigen eller undgået afståelsen af i hvert fald en stor del af Slesvig.

Det var forskellige ideologiske strømninger af nationalistisk karakter i Tyskland samt visse alvorlige sikkerhedspolitiske problemer og disses »udformning« som et element i Bismarcks udenrigspolitik, der var det dynamiske aspekt i det slesvig-holstenske problems udvikling. Slesvig-Holsten var som nationalt samlingssymbol og som en bestanddel af kampen mellem liberale og konservative imidlertid ikke kun et element i de forskellige tyske staters indenrigspolitik. Det var også et europæisk problem, og som det indledende Bismarck-citat viser, blev den europæiske situation prioriteret meget højt i Bismarcks strategiske overvejelser med hensyn til Slesvig-Holsten. Hovedvægten vil i det følgende blive lagt på en undersøgelse af det slesvig-holstenske spørgsmål som ét blandt flere vigtige elementer i Bismarcks *samlende* politik. Bismarcks slesvig-holstenske politik kan naturligvis ikke udelukkende ses ud fra hans ønske om at erhverve hertugdømmerne for Preus-

question. Harvard Historical Studies 32, Cambr. (Mass.) 1932, er den eneste udenlandske monografi om problemet. Synsvinklen er især den europæiske storpolitik. For det danske stofs vedkommende støtter Steefel sig til Neergaard. W. E. Mosse's, *The European Powers and the German Question, 1848–71*, Cambridge 1958 er helt uomgængelig. Den slesvig-holstenske krise ses her på europæisk baggrund med udgangspunkt i magternes stilling til tysk samling. Mosse betoner vigtigheden af den polske krise i 1863 for det slesvig-holstenske problem, men Bismarcks politiske grundopfattelse, der gjorde Slesvig-Holsten til et led i opgøret med Østrig, samt de indre tyske forhold, der var afgørende for, at man overhovedet ville gøre noget ved det slesvig-holstenske problem, berøres næsten ikke. Disse indre tyske forhold og Bismarcks grundopfattelse behandles næsten kun i den tyske litteratur, men fra tysk side foreligger mærkeligt nok kun mindre afsnit i værker om Bismarcks og Tysklands historie. Især må fremhæves H. R. v. Srbik, *Deutsche Einheit I–IV*, Mñch. 1935–42, især Bd. IV, s. 79–165. Synsvinklen er tysk, men den koncentration omkring Preussen, som man normalt finder, opvejes her en del af, at Østrigs og småstaternes politik også behandles. Grundlæggende for forståelsen af Bismarcks »helhedsopfattelse« og for situationen ved slutningen af 1863 er Egmont Zechlin, *Bismarck und die Grundlegung der deutschen Grossmacht*, Lpz. 1930, fotografisk genoptrykt med et tillæg fra 1960. Af nyere dato er to undersøgelser af den britiske politik. Johannes H. Voigt, *Englands Aussenpolitik während des deutsch-dänischen Konflikts 1862–64*. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte 89, 1964. Ligeledes K. A. P. Sandiford, *Great Britain and the Schleswig-Holstein Question 1848–64*, Toronto 1975. Fra fransk side foreligger mig bekendt intet specielt om Slesvig-Holsten. Derfor benyttes især H. Geuss, *Bismarck und Napoleon III*. Köln 1959, for den franske opfattelse af problemerne. Den nyeste danske undersøgelse af problemerne er Erik Møllers, *Helstatens Fald I–II*, 1958 (optrykt 1974). Værket er lidt uoverskueligt og synsvinklen er dansk, selv om der forekommer visse udblik til den europæiske situation. Møller har en kommenteret bibliografi om de danske kilder.

sen. En så snæver synsvinkel vil gå glip af mange vigtige sammenhænge, for hans slesvig-holstenske politik var nært forbundet med hans europæiske politik og hans tyske samlingspolitik, og der var desuden en mængde alvorlige indenrigspolitiske problemer i Preussen, som måtte »tænkes med« i hans udformning af udenrigspolitikken. Hovedvægten ligger således på en undersøgelse af udviklingen i det slesvig-holstenske problems skiftende placering i Bismarcks samlede politik. Selv om det er den preussiske udenrigspolitik, der udgør det vigtigste dynamiske element i udviklingen på det europæiske plan, er der mange vigtige spørgsmål, bl. a. den preussiske udenrigspolitikens begrænsninger og interventionsproblematikken, som ikke kan forstås uden en gennemgang af de øvrige stormagters overvejelser med hensyn til Slesvig-Holsten, og en sådan vil derfor blive foretaget.

Det europæiske system — liberale og konservative

Den preussisk-østrigske krig mod Danmark i 1864 udspillede sig i en meget højspændt og politisk usikker europæisk situation. Denne tids europæiske statssystem (1848–71) kaldes af R. N. Rosecrance for »the shattered Concert»,³ og det karakteriseredes ved en multipolær disharmoni mellem stormagterne til forskel fra den foregående periodes »quasi-bipolaritet« (1822–1848). Den sidstnævnte periode havde set en vis blokopdeling mellem de to liberalt orienterede vestmagter England og Frankrig på den ene side og de konservativt orienterede østmagter Preussen, Østrig og Rusland på den anden side. Den europæiske stormagtskoncert fungerede nogenlunde på trods af de ideologiske forskelle, men et af de sidste eksempler på koncertens funktion var londontraktaten 1852, som regulerede arvefølgespørgsmålet i hertugdømmerne og anerkendte opretholdelsen af dansk integritet som en »almindelig europæisk interesse«. Det var måske et tegn på en begyndende erkendelse af den forestående opløsning af koncerten, at man med londontraktaten ikke *garanterede* den danske integritet. De folkeretlige aspekter af det slesvig-holstenske problem blev under alle omstændigheder lettere at omtyde og omgå og dermed bedre tilpasset en flydende situation, når der ikke forelå en egentlig garanti for Danmarks integritet. Det andet folkeretlige kompleks omkring problemet var »aftalerne fra 1851/52«. De blev til i den noget usikre reaktionstid efter 1848-revolutionerne, og de bestod i en diplomatisk udveksling af synspunkter, som Danmark måtte binde sig til, før Preussen og Østrig ville underskrive londontraktaten. Disse aftaler mellem Danmark og Preussen/Østrig var i lige høj grad rettet mod slesvig-holstenismen og Ejder-danismen, idet hensigten var oprettelsen af »eine organische und gleichartige verfassungsmässige Verbindung sämtlicher Landestheile zu einer gesammten Monarchie«.

³ R. N. Rosecrance, *Action and reaction in World Politics. International Systems in Perspective*. Boston 1963, s. 103–27 og 247–50.

⁴ Se A. Scharff, *Das erste Londonerprotokoll. Ein Beitrag zur europäischen Problematik der schleswig-holsteinischen Frage*. Festschrift f. O. Scheel, udg. N. Thureau, 1952, s. 314–334. Londontraktaten findes i *Nouveau Recueil General de Traités*, XVII, pt. 2, s. 313–17. 51/52-aftalerne findes sammesteds XV, s. 366–407. De er delvis optrykt i Steefel anf.arb., s. 265–73. Steefels optryk er benyttet. Londontraktaten blev aldrig anerkendt af det tyske forbund som helhed. Den foreskrev, at Glücksborgerne ved Frederik VII's død skulle arve hele monarkiet.

Formålet var altså skabelsen af en konstitutionel, tredelt helstat, hvor tre dele (Danmark, Slesvig, Holsten) skulle være »ligeberettigede«, og inkorporation af Slesvig i Danmark var således udelukket. Dette folkeretlige grundlag var i total modstrid med en af tidens stærkeste dynamiske kræfter, nationalismen, og når denne politisk set noget ustrukturerede bevægelse i højere grad blev inddraget i de forskellige staters indenrigspolitiske kamp mellem liberalismen og konservatismen og hermed fik en politisk slagkraftig udformning, kunne man vente en alvorlig konflikt.

Det er af betydning for forståelsen af »1864«, at Preussen var den af stormagterne, som led mest af splittelsen mellem konservative og liberale. Statsapparatet var simpelthen ved at gå i stå, da Bismarck som »konservativ« politiker blev udnævnt til at løse denne indre konflikt. Til den indenrigspolitiske konflikt kom med Krimkrigen 1853–56 et alvorligt udenrigs- og sikkerhedspolitisk problem. Den konservative solidaritet mellem Preussen, Østrig og Rusland blev sprængt ved Ruslands forsøg på en sydvestlig ekspansion. Østrig følte sig truet og gik ind i krigen på Englands og Frankrigs side. Rusland blev slået og så svækket af krigen, at onde tunger i årene fremover hævdede, at russisk udenrigspolitik var ren og skær beskæftigelsesterapi for udenrigsminister Gortchakow. Det var nu *Frankrig*, der for første gang siden 1815 var Europas dominerende stormagt. Ruslands stabiliserende indflydelse i den hellige alliance mellem de tre østlige stormagter var forsvundet, og det tyske forbunds sikkerhedspolitiske stilling blev hermed forringet, da den begyndende rivalisering mellem Preussen og Østrig om en lille tysk eller stortysk samling af Tyskland ikke lovede godt for et troværdigt samarbejde i tilfælde af, at Frankrig igen skulle påbegynde en aktiv udenrigspolitik.

Fra midten af 1850'erne var den europæiske situation således kendetegnet ved urolig og konfliktfyldt indenrigspolitik i de fleste lande, stigende spænding mellem Preussen og Østrig p.g.a. de tyske samlingsbestræbelser, et lammet Rusland, et dominerende og formentlig aggressivt Frankrig, som ønskede revision af 1815-traktaterne, og som tilsyneladende kun holdtes i skak af et vaklende samarbejde med et stedse mere isolationistisk England. Krimkrigen betød med splittelsen af samarbejdet mellem de tre østlige stormagter en diplomatisk revolution af stor rækkevidde, og, som der senere skal gøres rede for, fulgte i efteråret 1863 den næste store diplomatiske revolution, nemlig ødelæggelsen af den engelsk-franske forståelse. Det var i denne situation af total splittelse og almindelig europæisk frygt for fransk aggression, at det slesvig-holstenske problem af forskellige andre grunde pludselig blev akut.

Preussen og Østrig — de generelle problemer

Den forbitrede indenrigspolitiske konflikt i Preussen mellem kongen og parlamentets liberale flertal om disses mulighed for at benytte bevillingsretten til at kontrollere den preussiske hær⁵ fik en vis betydning for Bismarcks udenrigspolitik.

⁵ Om denne konflikt se især E. N. Anderson, *The social and political conflict in Prussia 1858–1864*. Lincoln 1954, s. 3–18 og 382–443. Desuden G. Ritter, *Staatskunst und Kriegshandwerk I, 1740–1890*. Mnch. 1954, s. 159–207.

Af en brevveksling med krigsminister Roon fra 1861 fremgår det klart, at det er Bismarcks opfattelse, at et vægtigt bidrag til løsningen af forfatningsstriden i Preussen ligger i en ændret udenrigspolitik: »Nur durch eine Schwenkung in unserer 'auswärtigen' Haltung kann, wie ich glaube, die Stellung der Krone im Innern von dem Andrang degagiert werden, dem sie auf die Dauer sonst thatsächlich nicht widerstehn wird.«⁶ Bismarcks indenrigspolitiske funktion som regimets beværer over for de »revolutionære« liberale lå fast ved udnævnelsen i 1862. Det var denne funktion, som var selve grundlaget for hans ministerposter, og den indenrigspolitiske handlefrihed var derfor yderst ringe. Efter nogle forgæves forsøg på at komme på talefod med parlamentet sank Bismarcks »indenrigspolitik« da også ned til en fantasiløs terrorisme over for de liberale: Forfølgelse af liberale tjenestemænd, presse censur, gentagne opløsninger af parlamentet osv. Dette var imidlertid både perspektivløst, uholdbart og farligt, men indtil videre måtte indenrigspolitikken bestå i forhaling. Regeringen kunne kun gennem en større udenrigspolitisk succes håbe på at blive så populær, at hærreformen kunne vedtages på dens betingelser, og Bismarcks udenrigspolitiske synsvinkel på forfatningsstriden fik dermed nødvendighedens præg.

Konflikten mellem de »revolutionære« liberale og de konservativt-legitimistiske principper blev særlig skarp i Preussen, men den var en af de dominerende underliggende faktorer i den politiske kamp i næsten alle Europas lande. Den fik afgørende indflydelse på forholdet mellem Preussen, Østrig og det tyske forbund i forbindelse med udviklingen i det slesvig-holstenske problem. Slesvig-Holsten var blevet en *liberal* mærkesag i Tyskland, men de liberales ønsker om oprettelse af et selvstændigt Slesvig-Holsten under hertugen af Augustenborg, kunne Bismarck ikke imødekomme. Slesvig-Holsten kunne derfor ikke bruges til udsoning med de liberale. Men hertugdømmerne kunne måske bruges til at splitte de liberale eller lede den nationale begejstring over i mere konservativ retning. Det indenrigspolitiske forsoningssynspunkt skal således ikke overvurderes. Den parlamentariske strid i Preussen fik en mere indirekte betydning i retning af, at man ikke ville vise svagheit ved at give indrømmelser til de liberale synspunkter i det slesvig-holstenske problem, og at man erkendte *nødvendigheden* af at føre en aktiv udenrigspolitik. De usikre europæiske forhold efter Krimkrigen gav som før nævnt rivaliseringen mellem Preussen og Østrig en langt farligere karakter end hidtil. Indtil 1848 havde det tyske forbund primært opfattet sig som en beskyttelsesforanstaltning mod fransk revanchisme og mod »revolutionen«. Men det hidtidige samarbejde mellem Preussen og Østrig blev ødelagt i forbindelse med revolutionerne i 1848/49. Den østrigske indenrigspolitik blev på baggrund af de voldsomme revolutionsforsøg i Wien, Ungarn og Italien lagt om i tysk-centralistisk retning. Man forsøgte at sikre den politiske magt i det multinationale kejserdømme for den tyske nationalitet, som kun udgjorde ca. 1/5 af den samlede østrigske befolkning. Det blev derfor nødvendigt, at man søgte støtte hos de andre tyske stater, og dette havde til følge, at de fredelige tilstande på forbundsdagen hørte op. Det var hensigten at omdanne forbundsdagen til et politisk instrument for det tyske Østrig, men

⁶ Se Roon t. Bismarck 27/6 1861 og Bismarck t. Roon 2/6 1861 i Bismarck, *Die Gesamten Werke* XV. Berlin 1823-33, s. 163-69, og Zechlin, *anf.arb.*, s. 197 f.

dette krævede en stor udvidelse af forbundets beføjelser, og en østrigsk beherskelse af en sådan ny forbundsdag ville betyde Preussens undergang som selvstændig stat. Da Bismarck indledte sit arbejde som preussisk gesandt ved forbundsdagen i 1851, var den voldsomme rivalisering mellem Preussen og Østrig om overherredømmet i Tyskland allerede begyndt, og Krimkrigen gjorde det tydeligt, at Østrig også af udenrigs- og sikkerhedspolitiske grunde måtte udvide sin magt i Tyskland. I 1858 kunne Bismarck skrive: »Es (Østrig) verliert das Bewusstsein, mit Preussen um die Hegemonie von Deutschland zu kämpfen, in keinem Momente; es ist sich über seinen Zweck vollständig klar, seiner Mittel sicher und zu rücksichtsloser Benutzung derselben dergestalt entschlossen, dass es keiner Art von Konflikt mit Preussen ausweicht. Es kleidet seine Forderungen zwar in bundesfreundliche Worte, betreibt sie aber mit der konsequenten Entschiedenheit, welche Preussen nur die Wahl lässt, sich zu fügen oder in anhaltendem Streite zu leben.«⁷ Den fransk-østrigske krig i 1859 understregede naturligvis Østrigs udsatte sikkerhedspolitiske situation endnu mere.

Den preussisk-østrigske rivalisering betød, at forbundet mistede sin troværdighed som sikkerhedspolitisk instrument. Under Krimkrigen var det blevet klart, at de tyske småstater i tilfælde af et fransk angreb ville falde fra og kun tage hensyn til deres eget sikkerhedspolitiske behov — altså slutte separatfred med Frankrig!⁸ Mistilliden til det tyske forbund i tilfælde af krig er et gennemgående træk i alle Bismarcks memoranda i tiden efter Krimkrigen. Da den hellige alliance var intakt og kunne mønstre »en million soldater«, gav den en sikkerhedsfølelse over for et fransk angreb, som fik de tyske småstater til at blive i alliancen. Nu måtte man imidlertid se i øjnene, at tilliden til, at Preussen og Østrig kunne føre krig i fællesskab svækkedes, da den stabiliserende russiske indflydelse var væk, og at de tyske småstater derfor hurtigt ville vende sig til den side, som de mente ville sejre — i dette tilfælde Frankrig. Man tvivlede simpelthen på muligheden af et samarbejde mellem de to rivaliserende tyske stormagter, hvor den gensidige mistillid betød, at man i forbindelse med en eventuel krig ustandselig ville søge at vinde fordele over for den anden, f. eks. ved at slutte separatfred på et for rivalen ugunstigt tidspunkt. Man kunne altså i tilfælde af fransk aggression vente en total opløsning af det tyske forbund dels i småstaterne, som måske endda ville indgå i et fornyet »Rhin-forbund« med Frankrig, og dels i de to rivaliserende og dybt uenige stormagter, som hver for sig var ude af stand til at hamle op med Frankrig.

Da det slesvig-holstenske problem blev akut i efteråret 1863, skete det netop, som forventningen om fransk aggression i Europa nåede et højdepunkt. Det er af største betydning for forståelsen af det slesvig-holstenske problems udvikling, at den preussisk-østrigske krig mod Danmark fandt sted i skyggen af frygt for fransk aggression i foråret 1864. En af det slesvig-holstenske problems funktioner i Bismarcks strategi var det præventive aspekt, som lå i at forhindre den netop omtalte splittelse i det tyske forbund i at opstå i forbindelse med det forventede franske

⁷ Bismarck t. kronprinsen af Preussen (»Kleine Buch«) 30/3 1858. Ges. Werke II, nr. 343, s. 311.

⁸ »Kleine Buch«, s. 313. Se også det meget vigtige memorandum til Manteuffel 18/5 1857. Ges. Werke II, nr. 246.

angreb ved at forene de preussisk-østrigske våben i en kamp for Slesvig-Holsten, der mere end noget andet var et samlende symbol i Tyskland. Men, som det var tilfældet med »forsoningssynspunktet«, kan heller ikke dette »samlings-synspunkt« forklare alle de væsentlige aspekter ved problemets udvikling. Bismarck førte ikke en liberal slesvig-holstensk politik, og derfor kan forsoningssynspunktet ikke alene forklare krigen i 1864. Det preussisk-østrigske samarbejde mod Danmark skete ganske vist for en populær sag, men ingen af de to tyske stormagter tog hensyn til det tyske forbunds ønske om oprettelse af et selvstændigt Slesvig-Holsten. Forbundet var stærkt uenigt med de to stormagter hvad angik krigsmålene, og derfor kan »samlings-synspunktet« heller ikke udelukkende bruges som forklaring på udviklingen. Bismarck førte bestemt ikke forbundsvenlig politik, og samlings-synspunktet skal mere forstås sådan, at samarbejdet mellem Preussen og Østrig løste det før nævnte sikkerhedspolitiske problem om småstaternes mistillid til, at de tyske stormagter kunne føre krig i fællesskab. Det er først, når det slesvig-holstenske problem sættes i forbindelse med strategien i Bismarcks målsætning om preussisk hegemoni i Tyskland og hans dermed sammenhængende politik over for Østrig og de andre europæiske stormagter, at udviklingen kan forklares tilfredsstillende — i hvert fald ud fra et diplomatisk-historisk synspunkt.

Bismarcks strategiske grundopfattelse

Bismarcks erkendelse af Preussens sikkerhedspolitisk udsatte stilling og hans opfattelse af, at denne i sidste instans kun kunne udbedres ved en betydelig preussisk magtudvidelse i Tyskland, betød, at hans politiske overvejelser især kom til at dreje sig om et opgør med Østrig under én eller anden form. Det revolutionerende i Bismarcks strategi, som nu skal omtales, hang sammen med hans opfattelse af det tyske forbund som en sikkerhedspolitisk forældet institution, der var helt domineret af Østrig. Preussen burde ikke længere konkurrere med Østrig om ledelsen af forbundet. Den hidtidige prestigepolitik burde opgives, da det efter Bismarcks mening vil være umuligt for Preussen at styrke sin stilling i Tyskland via forbundet. Preussen må foretage en dynamisk tilpasning til de ændrede forhold i Europa og Tyskland: »Wir können nicht mehr, wie vor 1848, den hauptsächlichsten oder gar ausschliesslichen Stützpunkt unserer auswärtigen Politik in den durch die Bundesverträge bedingten Verhältnissen nehmen... Die Bundesakte allein gewährt uns keine Mittel, und Österreich leiht uns keinen Beistand, um unsere Bedeutung im Bunde über das Niveau von 1/17 Stimmanteil im engeren Rat zu erheben. Nur ausserhalb Deutschland bieten sich uns die Mittel, unsre Stellung im Interesse Deutschlands selbst zu konsolidieren«.⁹ Dette synspunkt betyder, at Preussen må opgive forbundet som grundlag for sin sikkerhedspolitik og søge »fremmede alliancer«, og Bismarcks realistiske tankegang stod i dyb modsætning til kong Wilhelms legitimistiske opfattelse ikke blot ved opgivelsen af forbundet, men ved den tilnærmelse til den »revolutionære« og illegitime Napoleon III, som Bismarck ønskede.

⁹ Se ovennævnte memorandum til Manteuffel. Se også Henry Kissinger, *Bismarck, the White revolutionary*. Daedalus, Cambridge (Mass.) 1968, s. 888-922.

Bismarcks ønske om en preussisk tilnærmelse til Frankrig havde flere grunde. Der var dels tale om en rent sikkerhedspolitisk tankegang og dels om en idé om at kunne udnytte et godt forhold til Frankrig i rivaliseringen med Østrig. Det sikkerhedspolitiske aspekt hang sammen med Bismarcks forventning om, at krigsalliancen var ustabil. Man kunne måske have ventet, at den ville eksistere ud over krigens afslutning som et stabiliserende element og en garant for den nye status quo, men der var ikke noget ønske om en bevarelse af status quo hos alliansens førende magt, Frankrig. Bismarck ventede, at det italienske spørgsmål nu ville blive taget op med stærk fransk støtte, og at dette ville betyde krig mellem i hvert fald Østrig og Frankrig. Forventningen om en aktiv fransk politik i Europa er et af de grundlæggende udgangspunkter for Bismarcks analyser af Preussens muligheder. Det franske ønske om at udnytte sin nye og stærke position afhang imidlertid af, om Napoleon kunne forhindre en anti-fransk koalition i at opstå under forfølgelsen af de forskellige franske politiske mål. Man måtte forvente fransk splittelsespolitik over for Preussen, Østrig og Rusland, men det vigtigste var dog, hvordan forholdet til England ville udvikle sig under en sådan fransk politik. Napoleon III havde i forbindelse med Krimkrigen kunnet udnytte den fjernøstlige rivalisering mellem Rusland og England, hvor russiske hære stod kun få kilometer fra Indiens nordgrænse. England havde været direkte interesseret i, at Rusland blev svækket, men ville samarbejdet gå lige så glat i andre tilfælde? Ville Frankrig overhovedet være i stand til at forfølge sine politiske mål og samtidig opretholde samarbejdet med England? Det er i denne forbindelse, at et af Bismarcks mareridt opstod: En fransk-russisk alliance. For at undgå for stor afhængighed af England, måtte Napoleon se sig om efter en eventuel allieret, som kunne spilles ud mod England i påkommende tilfælde: »Eine nähere Verbindung Frankreichs mit Russland in diesem Sinne ist gegenwärtig zu natürlich, als dass man sie nicht erwarten sollte; es sind diese beiden unter den Grossmächten, welche nach ihren politischen Zielen die wenigsten Elemente der Gegnerschaft in sich tragen«.¹⁰ Et fransk-russisk forbund ville reducere Preussen til en fransk lydstat, og Bismarck ønskede at fremstille Preussen som en alliance-mulighed for Frankrig for derigennem at mindske faren for en fransk-russisk forståelse og for eventuelt at kunne indlemme Preussen i en sådan alliance mellem de to magter, hvis den alligevel skulle blive til virkelighed. I tilfælde af en fransk-russisk forståelse om f. eks. Italiens samling ønskede Bismarck ikke at være bundet til en alliance med Østrig, da han forventede, at Preussen i så fald kun ville komme til at forbløde for ærkerivalen Østrigs skyld.

Den fransk-italienske krig mod Østrig i 1859 kom dog til at udspille sig uden Ruslands direkte medvirken. Bl. a. af frygt for preussisk indgriben i krigen til fordel for Østrig afsluttede Napoleon krigen, inden Østrig var helt slået, og derfor mistede Østrig kun Lombardiet og ikke Venetien. Besiddelsen af Venetien skulle blive en achilleshæl for Østrig, for det uløste italienske spørgsmål gav Bismarck store muligheder for at spille på enten en fransk-preussisk tilnærmelse med henblik på krig mod Østrig for Venetiens skyld, eller en preussisk garanti for Venetien som lokkemad for Østrig — eller en preussisk-italiensk alliance mod Østrig, som

¹⁰ Se Bismarck t. Manteuffel april 1856. Ges. Werke II, nr. 152 (»Prachtberichte«).

det blev tilfældet ved krigen mod Østrig i 1866. Krigen i 1859 løste egentlig ikke nogen grundlæggende problemer, og den fik ikke de samme langtrækkende konsekvenser, som Krimkrigen havde fået. Efter Bismarcks mening havde krigen i 1859 været en unik mulighed for en preussisk magtudvidelse i Nordtyskland, og han ivrede for, at de preussiske soldater »tog grænsepælene med i tornysteret«, og satte dem op ved Main eller Bodensøen.¹¹ Han måtte dog slå sig til tåls med, at Østrig blev yderligere svækket af krigen. De internationale forhold, som eksisterede før krigen, forblev i grundtrækkene de samme. Det italienske spørgsmål var ikke løst, og den fransk-russiske alliance var stadig en mulighed.

Med hensyn til Bismarcks grundopfattelse af det gavnlige i en preussisk tilnærmelse til Frankrig, er det vigtigt at understrege, at han mere tænkte i »pressions-systemer« end i egentlige alliancesystemer. En egentlig alliance tænkte Bismarck kun på, hvis det kom til virkeliggørelse af den for Preussen så farlige fransk-russiske alliance. En egentlig alliance begrænsede handlefriheden meget, og der var alt for stor mulighed for, at Preussen ville blive reduceret til en fransk satellitstat, hvis en egentlig alliance blev nødvendig. En stor del af Bismarcks politik var da også, som Herbert Geuss påpeger,¹² direkte ledet af forsøget på at *undgå* en alliance med Frankrig. Men mens en egentlig alliance ville virke begrænsende på Preussens handlefrihed i den europæiske politik, så ville *muligheden* for et preussisk-fransk samarbejde i visse europæiske spørgsmål være et yderst velegnet pressionsmiddel over for Østrig og det tyske forbund, samtidig med at andre alliancemuligheder sandsynligvis ville bedres.

Vejen til en styrkelse af Preussens udenrigspolitiske stilling går således efter Bismarcks opfattelse — ikke gennem en alliance med Frankrig — men gennem en *mulighed* for en sådan alliance. Ved at foretage denne tilpasning til de ændrede forhold i Europa, altså opgive det tyske forbund som sikkerhedspolitisk basis og i stedet orientere sig mod de andre stormagter, især Frankrig, ville Preussen komme til at stå langt stærkere over for Østrig, end det på nogen anden måde var muligt. Selve kernepunktet i denne tankegang om en preussisk ny-orientering over for Frankrig kommer frem allerede i 1857: »Wir halten dabei die deutschen Staaten zusammen, gewinnen eine Stellung, welche *vermöge der Furcht vor ihrer weitem Entwicklung* vielleicht Österreichs Politik bis zur Verträglichkeit mit uns modifizieren kann, und gegenüber Frankreich ist es leichter, wenn die Umstände es erfordern, aus guten Beziehungen zu kühlern überzugehen, als umgekehrt«.¹³ Preussen havde større udenrigspolitisk handlefrihed end Østrig, og det centrale og revolutionerende i Bismarcks tankegang ligger i den ændring af *betingelserne* for rivaliseringen med Østrig, som den påtænkte »europæisering« af den tyske magtkamp betød. Østrig stod langt stærkest på forbundsdagen, og hvis Preussen skulle kunne gøre sig gældende, måtte selve betingelserne for rivaliseringen æn-

¹¹ Brev til general v. Alvensleben, maj 1859. Ges. Werke XIV: I, s. 517.

¹² Se Geuss, *anf.arb.* I. del.

¹³ Ges. Werke II, nr. 246, s. 217–223. Udhævelsen er Bismarcks.

¹⁴ Om den økonomiske kamp, som også blev ført, især via Zollverein, se H. Böhme, *Deutschlands Weg zur Grossmacht. Köln/Bln. 1966.* Se Bismarcks vigtige promemoria, 25/12 1862. Die Auswärtige Politik Preussens (APP), III. Oldenburg 1938–45, nr. 86: »Die dem Zollverein an und für sich notwendigen Reformen stehen in der engsten Verbindung mit

dres.¹⁴ Da det slesvig-holstenske problem for alvor blev akut i efteråret 1863, skete det netop i en situation, hvor *muligheden* for en preussisk alliance med Frankrig var bedre end nogensinde, samtidig med at Østrig var afskåret fra en sådan alliance. Den styrkelse af Preussens handlefrihed, som dette betød, og som var selve grundelementet i Bismarcks strategiske opfattelse, blev brugt til det forudsete opgør med Østrig — med Slesvig-Holsten som en nødvendig omvej.

Slesvig-Holstens plads i Bismarcks grundopfattelse (I):

dec. 1863 — jan. 1864

Bismarcks helhedsopfattelse er således bygget op omkring analyser af de europæiske og tyske forhold efter Krimkrigen. Det er opgøret med Østrig og forholdet til de andre stormagter, især Frankrig, der står i centrum, og det er ikke overraskende, at Slesvig-Holsten indtager en yderst ringe plads i denne opfattelse. Der havde været ro omkring problemet i første halvdel af 1850'erne, men efter Krimkrigen blev Slesvig-Holsten via den liberale presse snart til en national mærkesag, som det havde været tilfældet før 1850. Som A. O. Meyer skriver, så Bismarck fra begyndelsen problemet under den dobbelte synsvinkel: Europæisk storpolitik og preussisk statsinteresse.¹⁵ Allerede i foråret 1856 skrev Bismarck: »Die Entschlüsse Dänemarks . . . werden ohne Zweifel davon abhängen, ob es glaubt, auf den Schutz auswärtiger Mächte in letzter Instanz rechnen zu dürfen . . .«¹⁶ Hermed blev de europæiske forhold afgørende for Bismarck også med hensyn til det slesvig-holstenske problem, men hertugdømmerne omtales næsten ikke i de større memoranda og breve, der omhandler problemerne i den preussiske udenrigspolitik. Slesvig-Holsten behandles altid for sig i en selvstændig korrespondance, og det skyldtes ikke arkiveringshensyn. Problemet blev på dette tidspunkt i Tyskland og Preussen diskuteret i en helt anden sammenhæng, end man skulle tro ud fra den endelige løsning i 1866, hvor Preussen erhvervede dem. Diskussionen drejede sig udelukkende om en ordning for hertugdømmerne, som kunne tilgodese deres tyske indbyggeres interesser, enten de forblev under Danmark eller blev udskilt som et selvstændigt tysk hertugdømme. Ingen talte på dette tidspunkt om, at hertugdømmerne skulle indlemmes i Preussen, og selv Bismarck udtrykte sig yderst indirekte herom. De usikre europæiske forhold betød, at han på trods af den ophidsede opinion i Tyskland mod de danske overgreb i Slesvig-Holsten anbefalede en forhalingspolitik, som samtidig gav en antydning af hans ønske om engang at se hertugdømmerne forenet med Preussen eller i hvert fald at udnytte problemet til fremme af væsentlige preussiske statsinteresser: »Nichts nötigt uns in einer Sache, bei der *jetzt* gar nichts, später nur dann etwas zu gewinnen ist, wenn sie *jetzt* in unbefriedigter Lage bleibt«.¹⁷ Til de europæiske forhold og vanskelighederne ved at udnytte problemet til opfyldelse af Preussens mål kom yder-

unseren Bedürfnissen und Bestrebungen auf dem Gebiete der deutschen Politik«. Østrig var ikke medlem af Zollverein.

¹⁵ Se A. O. Meyer, *Die Zielsetzung in Bismarcks schleswig-holsteinischer Politik 1855–1864*. Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte 53, 1923, s. 112.

¹⁶ Beretning t. Manteuffel 27/5 1856. Ges. Werke II, nr. 158.

¹⁷ Privatbrev t. Manteuffel 15/3 1858. Ges. Werke II, nr. 336. Fremhævelsen er Bismarcks.

ligere det slesvig-holstenske spørgsmåls for omtalte karakter af nationalt prestige-projekt i Tyskland. Rivaliseringen mellem Preussen og Østrig kunne meget let komme til at indbefatte det slesvig-holstenske spørgsmål, og en sådan kamp om den tyske nationale opinion ville sandsynligvis få uoverskuelige konsekvenser.

I et brev til Bismarck fra november 1862¹⁸ argumenterede Bismarcks forgænger i udenrigsministeriet, Bernstorff, for en radikal inddragelse af det slesvig-holstenske problem i den tyske magtkamp. Det ville efter Bernstorffs mening være muligt at splitte den østrigsk ledede fløj på forbundsdagen ved en aggressiv politik mod Danmark. Småstaternes regeringer ville på grund af det slesvig-holstenske problems nationale karakter være nødsaget til at følge Preussen, hvis denne magt tog et kraftigt initiativ i sagen, ved f. eks., som Bernstorff foreslog, at opfordre til forbundskrig imod Danmark. Enhver tysk stat, som holdt sig uden for et sådant opgør, ville »brændemærke sin ære«. Østrig ville også være nødsaget til at gå med, og det ville hermed være isoleret udenrigspolitisk. Blev det slesvig-holstenske problem akut, ville Østrigs gode forhold til vestmagterne blive ødelagt, hvis dets tyske politik skulle have en chance. En aggressiv preussisk ledet politik over for Danmark er »et stærkt og nyttigt våben« mod Østrig, og endelig må man ikke glemme, skriver Bernstorff, at en krig mod Danmark vil være så populær, at den preussiske regering kan regne med fuld støtte fra befolkningens side og måske derved komme ud over den heftige indenrigspolitiske strid.

Der var adskillige elementer i denne tankegang, som ikke var Bismarck fremmede, men Bernstorffs retrætepost som preussisk gesandt i London gjorde, at hans informationer ikke var helt på højde med situationen. Hans opfattelse af de europæiske forhold, hvor han mente, at de andre stormagters optagethed af problemerne i Tyrkiet, Grækenland, Italien, Nordamerika og Mexico ville lamme deres handlekraft, var alt for optimistisk, og iøvrigt var det ikke umuligt, at Østrig i en presset situation *selv* ville påbegynde en aggressiv politik over for Danmark. Bernstorff havde kun kendskab til, at en krise i det slesvig-holstenske spørgsmål var under opsejling. Han vidste intet om den diplomatiske offensiv mod Østrig, som Bismarck netop i disse dage planlagde, og som meget vel kunne bringe Østrig i en sådan presset situation.

Anledningen til Bismarcks diplomatiske offensiv var et østrigsk forsøg på at udnytte den indenrigspolitiske krise i Preussen til gennemførelse af en mindre kompetenceudvidelse i det tyske forbund. Bismarck valgte at se dette reformforslag som et skridt på vejen til at gøre Preussen til »en behersket minoritet« via det tyske forbund. Dels for at markere Preussens modstand mod forslaget og dels for at gøre det klart for Europa og især for Østrig, at Preussens udenrigspolitik havde ændret sig og ikke var lammet af den indre konflikt, gjorde Bismarck det østrigske reformforslag til udgangspunkt for en europæisk krise. Det er denne offensiv, der betegner starten på Bismarcks aktive udenrigspolitik, og han fulgte nøjagtig tankegangen fra helhedsopfattelsen: Et opgør med Østrig via en tilnærmelse til Frankrig. Bismarck rejste til Paris i begyndelsen af november. Der findes ingen kilder til samtalerne, men det lader til, at man har talt indgående

¹⁸ Bernstorff t. Bismarck 25/11 1862. APP III, nr. 45. Også samme t. samme 29/7 1863. APP III, nr. 609.

om forholdene i Tyskland. Bismarck havde før rejsen fået indtryk af, at en fransk-østrigsk forståelse var på vej, men dette viste sig ikke at være tilfældet. Bismarck mente endda nu, at han kunne regne med fransk samtykke til et eventuelt opgør med Østrig, og han synes at have baseret sin politik på denne opfattelse. Han begyndte at føre et yderst truende sprog over for både Østrig og forbundet, men den 25. december fik han pludselig at vide, at Frankrig, hvis det kommer til konflikt i Tyskland, *vil stå frit*.¹⁹ Bismarcks mistænksomhed steg stærkt over for Napoleon efter denne episode. Det stod mere og mere klart, at Napoleon førte en overraskende stærk splittelsespolitik i Tyskland og ikke blot ønskede samarbejde med Preussen for lettere at kunne løse det italienske problem, sådan som Bismarck åbenbart troede. Napoleon havde ikke blot en italiensk, men også en tysk politik, og denne gik ud på en opretholdelse eller uddybelse af splittelsen mellem Preussen og Østrig. Et samarbejde mellem de to tyske stormagter ville sandsynligvis blokere enhver fremgang i løsningen af det italienske spørgsmål, og en direkte samling af Tyskland ville være et endnu større slag mod Frankrig. Det italienske spørgsmål kom tilsyneladende i anden række. Bismarck begyndte mere og mere at tro, at Napoleon stræbte efter europæisk hegemoni gennem skabelsen af en række afhængighedsforhold. Preussen, Italien og Østrig skulle være franske satellitstater, og England skulle holdes i skak gennem en opbygning af sekundære flådemagter i Europa, deriblandt Danmark. Direkte erobringer i større stil troede Bismarck ikke på. Tiden var en anden end under Napoleon Bonaparte, og selv om målet om europæisk hegemoni var det samme, så måtte midlerne ændres.²⁰ Bismarck havde ment, at de franske splittelsesforsøg over for det tyske forbund kunne modvirkes ved, at Preussen havde intime forbindelser til Frankrig og dermed afskar småstaterne fra Rhin-forbunds Chancen, altså et forbund mellem de tyske småstater og Frankrig. Bismarcks nye erkendelse af den franske splittelsespolitik gjorde ham yderst forsigtig i forholdet til Napoleon. Det drejede sig stadig om at opretholde et godt forhold, men mistroen til Napoleon var meget stor og frykten for isolering af Preussen i et afhængighedsforhold til Frankrig gjorde, at Bismarcks optimistiske opfattelse af »den franske forbindelse« ændredes, og at han nu med større iver søgte at opdyrke forbindelserne til andre lande.

Bismarck havde i December stillet Østrig over for valget mellem krig eller en forhandlingsløsning i retning af en deling af Tyskland mellem de to stormagter. Efter det franske afslag på støtte måtte han moderere sit sprog en hel del, og i januar foreslog han et preussisk-østrigsk samarbejde i de storpolitiske spørgsmål uden om forbundet. Den østrigske Berlin-gesandt Karolyi var overbevist om, at dette omslag kun var »ein Symptom der Taktik«, og han har utvivlsomt ret i, at det foreslåede storpolitiske samarbejde fra Bismarcks side primært var tænkt som

¹⁹ Lhuys t. Talleyrand 25/12 1862. APP III, nr. 88. Se også Talleyrand t. Lhuys 5/1 1863, sst. nr. 100. Om selve krisen, se Karolyi t. Rechberg 5/12 1862. Quellen zur Deutschen Politik Oesterreichs 1859–1866, udg. H. R. v. Srbik, Oldenburg 1934–38, nr. 932 og samme t. samme 27/12 1862 i APP III, nr. 91. Desuden Thun t. Rechburg 5/1 1863. APP III, nr. 101 og 102. Endelig Karolyis konkluderende bemærkninger i Karolyi t. Rechberg 7/1 1863. APP III, nr. 104.

²⁰ Se Ges. Werke XIV bd. I, nr. 390. Om Napoleons planer se også E. Olivier, l'Empire Libérale III, s. 537 f. For en længere diskussion se Geuss I. del, især s. 69 f.

en indledning til en isolering af Østrig og en ødelæggelse af denne magts forhold til de tyske småstater i forbundet. Krisen var overstået den 22. januar, da det østrigske reformforslag på forbundsdagen blev nedstemt med 9 mod 7 stemmer, men hvordan havde Bismarck forestillet sig, at det ville gå, hvis det var blevet vedtaget?

Det slesvig-holstenske problem havde hidtil ikke kunnet »bruges« til noget. Bismarcks primære målsætning drejede sig om opgøret med Østrig og preussisk hegemoni i Tyskland, og det var kun i situationer, som muliggjorde en udnyttelse af det slesvig-holstenske problem i forbindelse med denne målsætning, at hertugdømmerne dukkede op som et større element i Bismarcks politik. Det skete kun to gange. Første gang i efteråret 1862 og anden gang i efteråret 1863. I efteråret 1862 kom de politiske overvejelser ikke til praktisk udførelse. Året efter kom det under helt andre europæiske forhold til krig mod Danmark.

Den preussiske forbundsdags-gesandt Usedom havde den 9. december skrevet til Bismarck og spurgt om prioriteringen af det slesvig-holstenske problem sammenlignet med striden om det østrigske reformforslag. Bismarck svarede: »Die schleswig-holsteinische Frage steht ihrer Wichtigkeit nach im Vergleich mit der Bundesreformfrage im zweiten Range.«²¹ Hvis Preussen, som man officielt truede med, ville erklære forbundsakterne for »null und nichtig« i tilfælde af et nederlag i afstemningen om det østrigske reformforslag, måtte man regne med, at det nødvendige samarbejde med Østrig i det slesvig-holstenske spørgsmål ville ophøre. Striden om Slesvig-Holsten var efter den danske novemberkundgørelse fra 1858, som ophævede fællesforfatningen for Holstens og Lauenburgs vedkommende, endt i en noteveksling mellem de to tyske stormagter og Danmark. Notevekslingen afsluttedes i hovedsagen med den preussisk-østrigske depeche fra den 22. august 1862, hvori bl. a. også krævedes fællesforfatningens ophævelse for Slesvigs vedkommende og forelæggelse for landsdelenes folkevalgte repræsentanter af et nyt fællesforfatningsforslag, hvori repræsentation efter folketal er opgivet. Man havde hermed fra tysk side for første gang rejst krav, som greb direkte ind i Slesvigs forhold, og den danske udenrigsminister Hall's forsøg på at holde denne landsdel ude af diskussionen var slået fejl, da også England med den såkaldte Gotha-depeche fra 24. september 1862²² syntes at have indset, at en løsning på problemet kun kunne opnås, hvis også Slesvig blev inddraget — samtidig med, at man fra engelsk side naturligvis håbede at kunne vinde den nyudnævnte preussiske udenrigsminister for sig ved dette tyskvenlige skridt.

Den 6. november kom det danske svar på de tyske stormagters augustnoter. Det var en afvisning. Samtidig var der rygter om, at den danske regering ville oktroiere en finanslov for Holstens vedkommende, og dette fik til følge, at man i det tyske forbund igen begyndte at overveje en gennemførelse af forbundets krav i Holsten og Lauenborg med militær magt, en såkaldt eksekution, som dog ikke kunne gennemføres i Slesvig, da denne landsdel ikke var medlem af forbundet. Den danske afvisning af august-noterne og udsigten til en provokerende handling fra den danske regering betød, at det slesvig-holstenske problem nærmede sig en

²¹ Bismarck t. Usedom, 11/12 1862. APP III, nr. 65.

²² Russell t. de engelske gesandter i Wien, Berlin og København, 24/9 1862. APP III, nr. 4.

krise, samtidig med at Bismarck begyndte sin diplomatiske offensiv mod Østrig. Selv om problemet med hertugdømmerne blev skudt i baggrunden til fordel for det mulige opgør med Østrig, så indgik det dog i Bismarcks videre politik, hvis det virkelig skulle komme til en sprængning af forbundet.

Allerede i slutningen af november havde Bismarck spurgt krigsminister v. Roon om de militære synspunkter i tilfælde af krig mod Danmark.²³ Bismarck ønskede at vide, om specielt vinteren »kunne betragtes som fremmede for vor interesse«, hvis det i forbindelse med en eventuel ekssekution blev nødvendigt at foretage »mere vidtgående skridt imod Danmark«, hvormed Bismarck utvivlsomt mente en udvidelse af de militære operationer til Slesvig, hvilket ville være forbundskrig og ikke kun en forbundsekssekution. Få dage efter denne forespørgsel begyndte den diplomatiske offensiv mod Østrig, og det er klart, at Bismarck har taget hensyn til det slesvig-holstenske problem i forbindelse med denne offensiv. I et brev til den preussiske gesandt i Karlsruhe, Flemming, fra den 22. december, hedder det da også: »Es lässt sich nicht vorhersehen, welche Entwicklung den deutschen Bundesverhältnissen in der Zukunft beschieden ist; *solange sie aber annähernd dieselben bleiben wie bisher*, kann ich es nicht für ein preussisches Interesse halten, einen Krieg zu führen, um im günstigsten Falle in *Schleswig-Holstein* einen neuen Grossherzog einzusetzen, der aus Furcht vor preussischen Annektierungsgelüsten im Bunde gegen uns stimmt.«²⁴ Det siges her ganske klart, at den hidtidige fredelige kurs i det slesvig-holstenske spørgsmål kun vil fortsætte, hvis der ikke sker større ændringer i forholdene på forbundsdagen, og det er samtidig klart, at Bismarck ikke vil føre krig, hvis resultatet blot bliver endnu et lille tysk hertugdømme og dermed endnu en stemme i Østrigs favør på forbundsdagen. Der findes ingen kilder, som direkte oplyser noget om, hvad Bismarck havde i tankerne, men det lader til, at en eventuel krig mod Danmark skulle være et af de samlingspunkter omkring Preussen, som Bismarck — og som nævnt også Bernstorff i brevet fra 25. november — indså nødvendigheden af, hvis det østrigske reformforslag blev gennemført og resulterede i Preussens sprængning af forbundet. Et andet samlingspunkt skulle være Zollverein, en toldunion fra 1834 mellem Preussen og de fleste tyske småstater, men uden Østrig. I brevet til Flemming hedder det videre, at de tyske stater, som efter en sprængning af forbundet mener at have interesse i at afslutte traktater med Preussen, kan gøre dette som enhver anden stat.

Udover skabelsen af et økonomisk pressionssystem over for de tyske småstater via Zollverein ville det, som Bernstorff skrev, være muligt at splitte den østrigsk ledede fløj på forbundsdagen ved at føre aggressiv politik over for Danmark. I perioden december 1862 til januar 1863 overvejede Bismarck muligheden for en krig mod Danmark. Han anså ikke krigen for ønskelig på dette tidspunkt, men opfattede den nærmest som en »nødvendig« reaktion på visse andre begivenheder, først og fremmest udviklingen på forbundsdagen med hensyn til det østrigske reformforslag. At han var overbevist om, at spørgsmålet om hertugdømmerne

²³ Bismarck t. Roon, 26/11 1862. APP III, nr. 43.

²⁴ Bismarck t. Flemming, 22/12 1862. APP III, nr. 83. Se også samme t. samme 23/12, nr. 84.

kun kunne løses tilfredsstillende ved krig mod Danmark, fremgår af brevet til Flemming den 22. december: »Ich bin darüber zweifellos, dass die ganze dänische Angelegenheit nur durch Krieg in einer für uns erwünschten Weise gelöst werden kann. Der Anlass zu diesem Kriege lässt sich in jedem Augenblick finden, welchen man für den günstigen zur Kriegführung hält«. ²⁵

Det østrigske reformforslag blev dog som nævnt nedstemt, og Preussen og Østrig genoptog samarbejdet om forhalingspolitikken i det slesvig-holstenske problem. Ingen af de to stormagter kunne »bruge« spørgsmålet, og indtil videre var det kun de tyske liberale, der udnyttede problemet i deres nationale agitation. I de kommende 11 måneder holdt både Preussen og Østrig på grund af den farlige udvikling i det polske problem en yderst lav profil i det slesvig-holstenske spørgsmål. Ikke engang det danske martspatent, som Bismarck senere erklærede burde være imødegået med forbundskrig, idet det faktisk etablerede Ejder-grænsen, ²⁶ kunne fremkalde andet end svage protester fra de tyske stormagter. Det var først i november 1863, at problemet igen blev akut, og denne gang i en helt anden europæisk og tysk situation. Nu kunne Slesvig-Holsten pludselig bruges til noget, og det var først i november-december 1863, at den virkelig farlige udvikling i problemet satte ind. Dette hang sammen med dels en udvikling i forholdet mellem de europæiske stormagter, dels en udvikling i selve Tyskland og dels nogle provokerende og udenrigspolitisk set ubetænksomme skridt fra dansk side. På det europæiske plan var det et oprør i januar 1863 i Russisk-Polen, der satte udviklingen i gang.

*Slesvig-Holstens plads i Bismarcks grundopfattelse (II):
feb. 1863 — okt. 1864*

Den 24. januar fik man besked om, at der var udbrudt et alvorligt oprør i den russiske del af Polen. Dette kunne få afgørende udenrigspolitiske og sikkerhedspolitiske konsekvenser for Preussen, idet Frankrigs stærke position og dets traditionelle rolle som polakernes fortalere kunne betyde, at tanken om oprettelsen af en ny polsk selvstændig stat igen blev aktuel. Bismarck vidste fra sin tid i St. Petersburg, at den liberalt sindede fløj af de russiske politikere — hvoriblandt var udenrigsminister Gortchakow — så med velvilje på større autonomi for den russiske del af Polen, og man havde allerede påbegyndt en forsigtig liberaliseringspolitik over for polakkerne. Det var muligt, at Frankrig og Rusland kunne mødes i en fælles forståelse om oprettelsen af et selvstændigt Russisk-Polen. Efter Krimkrigen manglede russerne udenrigspolitiske handelsobjekter, og det var muligt, at man for at splitte vestmagterne og for at opnå Frankrigs støtte til en revision af klausulerne om Sortehavets besejling, som især blev opretholdt af englænderne, ville indgå samarbejde med Frankrig. Faren for den af Bismarck længe ventede fransk-russiske alliance blev hermed akut, men det var værre endnu: Den optimistiske tanke, som Bismarck før havde haft om Preussens mulighed for at kunne

²⁵ Se note 24. Se også Srbik, *Deutsche Einheit III*, s. 439 og Steefel, *anf.arb.*, s. 52-3. Steefel behandler desværre ikke problemet nærmere og ser det som adskilt fra problemerne med det østrigske reformforslag.

²⁶ Se Bismarck t. Sydow 16/10 1863. APP IV, nr. 28.

tilslutte sig en sådan alliance, byggede på en fransk løsning af det *italienske* problem; muligheden for tilslutning eksisterede ikke, når denne alliance blev skabt med henblik på oprettelsen af et selvstændigt Polen! Et selvstændigt Rusisk-Polen ville være helt afhængigt af støtte fra Frankrig, og det omklamrede Preussen ville stort set blive reduceret til satellitstat over for Frankrig. Allerede i 1861 anså Bismarck kamp mod en eventuel oprettelse af et selvstændigt Polen for at være en af de højeste preussiske nationalinteresser, og han udtalte direkte til daværende udenrigsminister Bernstorff, at ethvert forsøg i denne retning måtte bekæmpes med krig.²⁷

Den 8. februar afsluttede Preussen og Rusland den såkaldte Alvenslebenkonvention om et vist samarbejde med hensyn til opstandens nedkæmpelse.²⁸ Det var vigtigt, at opstanden ikke trak i langdrag, for dermed øgedes muligheden for fransk og måske også engelsk indblanding. Det polske problem var i de to vestlige lande næsten lige så populært, som Slesvig-Holsten var i Tyskland. Preussen mobiliserede et par armékorps og sendte dem til sine østgrænser bl. a. for at forhindre, at oprøret spredte sig til den preussiske del af Polen. Bismarck håbede på, at Frankrig ville holde sig uden for konflikten, og han så samtidig en vis mulighed for et samarbejde med Østrig i det polske problem. Begge disse forhåbninger blev gjort til skamme.

En vis indledende fransk tilbageholdenhed ændrede sig i slutningen af februar i en meget farlig retning, og Østrig udviste en yderst tvetydig holdning. Bismarcks muligheder for at forhindre et samarbejde mellem de tre magter fra Krimkrigen var kun små, og i slutningen af februar blev situationen alvorlig, da Preussen blev heftigt angrebet i det britiske underhus, og der samtidig kom meddelelse om, at der var afgået forslag fra Paris til London om fælles optræden over for *Berlin*.²⁹ At Napoleon ikke ønskede protesten afleveret i St. Petersborg var kun et yderligere tegn på, at der forestod et fransk forsøg på at skabe samarbejde med Rusland i denne sag. Bernstorff skrev fra London, at situationen var kritisk og mindede ikke så lidt om tiden umiddelbart før Krimkrigens udbrud. Efter en pause siden 1859 var Frankrig nu igen slået ind på en aktiv og aggressiv udenrigspolitik i Europa. Det blev imidlertid af skæbnsvanger betydning, at Napoleon valgte oprettelsen af et nyt selvstændigt Polen som udenrigspolitisk mærkesag, for det skulle vise sig umuligt at opnå det nødvendige samarbejde med en anden stormagt i denne sag.

Bismarcks hurtigt gennemførte samarbejde uden om de russiske ministre og direkte med zaren borttog de russiske liberale muligheden for at bruge et selvstændigt Polen som handelsobjekt i en aftale med Frankrig. Alvenslebenkonventionen gjorde det klart, at i den polske sag måtte Rusland vælge mellem det traditionelle konservative samarbejde med Preussen eller et nyt og usikkert samarbejde med det »revolutionære« Frankrig. Det var kun Frankrig, der havde en direkte interesse i et selvstændigt Polen. Østrig og England kunne nok være

²⁷ Privatbrev t. Bernstorff 25/11 1861. Ges. Werke III, nr. 251.

²⁸ APP III, nr. 164.

²⁹ Goltz t. Bismarck 24/2 1863. APP III, nr. 240 og Bernstorff t. Bismarck 25/2 1863. APP III, nr. 243.

interesserede i, at konflikten nåede en vis højde og dermed svækkede henholdsvis Preussen og Rusland, men et selvstændigt og franskdomineret Polen ville afgjort være i modstrid med deres interesser. Frankrig startede protestaktionen mod Berlin med en voldsom pressekampagne og en opfordring til England og Østrig om at gå med. *Denne franske aktion satte en udvikling i gang, som endte med Frankrigs isolation i den europæiske politik.* Mistroen til Napoleons politik havde lige siden inkorporationen af Nizza og Savoyen i 1859 været i stærk stigning, og hans egen tvetydige »sfinx-agtige« politik skabte en generel usikkerhedsfølelse med hensyn til hans hensigter. Det var tydeligt nok, at Napoleon tog det polske problem som udgangspunkt for en ny fransk aktion i Europa, men hvilken? Ingen kunne vide sig sikker. Frankrigs interesser i et selvstændigt Polen var klare nok, men hvorfor skulle man egentlig protestere i Berlin? Ville Frankrig benytte det polske oprør til et angreb ved Rhinen under henvisning til, at det var Preussen og ikke Rusland, der stod i vejen for polakernes krav? Ville man angribe Belgien? Hvordan kom de traditionelle franske interesser i Italien ind i dette billede? Den tvetydige og uklare fornemmelse af Frankrigs hensigter betød uro i alle Europas lande, og den på én gang truende og vaklende holdning, som prægede den franske aktion igennem hele 1863 medførte, at mistilliden nåede et højdepunkt, og at det fransk-engelske samarbejde blev ødelagt.

De ønskede protester til Berlin kom ganske vist frem, men i en meget svag form, og der var ikke tale om identiske noter. Allerede den 26. februar kunne Goltz fra Paris meddele, at situationen havde bedret sig betydeligt for Preussen.³⁰ Det første franske forsøg var slået fejl. Man skulle nu tro, at Napoleon ville gå forsigtigere frem, men han søgte efter den fejlslagne aktion mod Berlin at skabe en front mellem Frankrig, England og Østrig rettet imod St. Petersborg med det formål at *tvinge* Rusland ind i et samarbejde om et selvstændigt Polen. Som ved Krimkrigens begyndelse håbede han igen at kunne udnytte den engelsk-russiske modsætning i det fjerne Østen, og han optog samtidig allianceforhandlinger med Østrig, sandsynligvis for at hindre et eventuelt preussisk-østrigsk samarbejde under indtryk af den truende situation i Europa. Men Rusland gav bl. a. på grund af preussisk støtte ikke efter for presset. Det kom under indtryk af den truende situation til en yderst tiltrængt national samling, og i april mobiliserede Rusland på grund af frygt for en fransk aktion via Østersøen.³¹ Gortchakow afviste al yderligere diskussion med de fremmede magter om Polen, og Østrigs og Englands protestnoter til St. Petersborg blev holdt i et forsonligt sprog. Napoleon så sig stillet over for en stor og utålelig politisk fiasko, og hertil kom nu også »forbundsføllen« Østrigs forsøg på at udnytte samarbejdet med Frankrig til en for Napoleon helt uacceptabel styrkelse af sin position i Tyskland.

I august måned 1863 indkaldte Østrig til en fyrstekongres i Tyskland, og det var ikke usandsynligt, at Østrig i vid udstrækning ville kunne sætte sine krav igennem, bl. a. et indirekte formuleret ønske om optagelse af hele kejserriget i det tyske forbund. Østrig ville hermed opnå en garanti for Venetien fra det samlede Tyskland og dermed ikke længere i så høj grad være henvist til en franskvenlig

³⁰ Goltz t. Bismarck 26/2 1863. APP III, nr. 254.

³¹ Redern t. Bismarck 7/4 1863. APP III, nr. 393.

politik. Preussen deltog imidlertid ikke i kongressen, som derfor stort set løb ud i sandet. Fyrstekongressens vigtigste resultat kom til at ligge i den europæiske storpolitik, idet den blev en vigtig faktor i et alvorligt omsving i den franske holdning til Østrig. Gennem foråret og sommeren 1863 havde Østrig stået meget stærkt på grund af den positive franske holdning, og Bismarcks bejlen til Østrig om samarbejde i storpolitikken var blevet afvist. For Napoleon så det nu ud, som om Østrig blot havde udnyttet allianceforhandlingerne med Frankrig til at søge at styrke sin egen position i Tyskland. Desuden havde Østrig svigtet Frankrig ved en alt for forsonlig optræden i forbindelse med protestaktionen i St. Petersburg. Fiaskoen i den polske politik og fyrstekongressen betød, at Napoleon i forbindelse med kongressens afholdelse i sidste halvdel af august slog helt om, og fra den ene dag til den anden ændrede hele den ledende franske presse tone i preussisk-venlig og østrigsk-fjendtlig retning. Forvirringen med hensyn til den franske politik var nu total, og Goltz i Paris var så mistænksom, at han frygtede, at det hele blot var en intrige med det formål at give Preussen indtryk af at have fransk støtte til en krig mod Østrig, samtidig med at man allerede havde etableret en fransk-østrigsk hemmelig alliance.³² Denne opfattelse var dog ikke korrekt, men den viser, hvor uigennemsigtig situationen så ud, og hvor udbredt forventningen om en kommende krig var.

Napoleon søgte nu åbenbart en alliance med Preussen. Men Bismarck var som nævnt ikke mere så optimistisk med hensyn til samarbejde med Napoleon, som han havde været i efteråret 1862. Han nøjedes med venlige og ret intetsigende svar på de forskellige franske følere og brugte i stedet den åbenlyse franske støtte til at lægge pres på Østrig. Bismarck forsøgte nu igen med en kombination af trusler og løfter at etablere en preussisk-østrigsk forståelse uden om forbundet, og her kom Napoleon ham ufrivilligt til hjælp. Den 5. november indkaldte Napoleon de europæiske landes statsoverhoveder til en kongres i Paris, for at man kunne diskutere de svævende europæiske spørgsmål — »Traktaterne fra 1815 eksisterer ikke mere«, erklærede han. Denne handling blev skæbnesvanger for Frankrig, da mistroen til Napoleons hensigter nu blev akut, og man frygtede, at kongressen kun ville blive indledningen til en storkrig til foråret. Den franske udenrigsminister Lhuys erklærede, at der var fire spørgsmål, som man især burde diskutere: Forholdet Tyskland-Danmark, Polen, det italienske spørgsmål inkluderet Venetiens problemer og tilsidst Principalstaternes status. Der var politisk sprængstof i hvert enkelt af de fire spørgsmål, og da man i de andre europæiske hovedstæder ikke mente, at der var nogen mulighed for, at de kunne løses på en kongres, måtte man antage, at kongressen kun ville komme til at tjene som optakt til en krig. Mistilliden til den franske Polen-politik var i forvejen stærk, og nu fulgte åbenbart en udvidelse af de franske mål i Europa. Den 26. november afslog den britiske regering at deltage i kongressen, og dermed var den fransk-engelske alliance ødelagt.

For første gang siden 1859 så det ud til, at der var skabt en gunstig situation for Preussen. Forholdet til Rusland var bl. a. på grund af samarbejdet om det polske oprør godt. Vestmagterne var splittet, *uden* at der på grund af den franske

³² Goltz t. Bismarck 15/8 1863. APP III, nr. 647.

Polen-politik var større mulighed for, at splittelsen ville medføre en fransk-russisk alliance. England måtte søge at erstatte den franske alliance med en tilnærmelse til de tyske magter, da en forståelse med Rusland på grund af Polen og den verdenspolitiske modsætning i det fjerne Østen næppe var mulig. Dette var af stor betydning, bl. a. fordi England stod som den primære protektor af danske interesser i hertugdømmerne og nu måtte indtage en mindre tysk fjendtlig holdning. Østrig vendte sig på grund af den farlige franske reaktion på reformforslaget og Napoleons kongresforslag til Preussen, *og allerede i slutningen af november blev det af Bismarck så længe ønskede samarbejde i de storpolitiske problemer etableret*. Bismarck havde gennem hele 1863 nævnt den polske sag som et samarbejdsemne. Problemet med hertugdømmerne var i sommeren 1863 nærmest en besværlig klods om benet. I løbet af 1863 svandt det polske problem imidlertid ind, mens det slesvig-holstenske voksede og blev helt akut i efteråret 1863. Det var den truende franske udenrigspolitik, der især opfattedes som vendt imod Østrig, som betingede det pludselige østrigske ønske om at imødekomme Bismarcks forslag om samarbejde i storpolitikken. Det blev dog ikke nogen fælles stillingtagen imod det franske kongresforslag, der kom til at forme samarbejdet. Den 1. februar 1864 befandt Preussen og Østrig sig side om side i krig mod Danmark og i dyb uenighed med de tyske småstater om krigens formål. Det var nogle begivenheder i det tyske forbund og i Danmark i løbet af 1863, der betingede, at det nyligt etablerede tyske stormagtssamarbejde imod Frankrig kom til at tage form som et opgør med Danmark om Slesvig-Holsten.

Det danske martspatent havde som nævnt kun fremkaldt en yderst behersket reaktion fra Preussen og Østrig, men Danmark og disse to magter var jo ikke de eneste dynamiske faktorer i problemets udvikling. I en samtale med den preussiske Wien-gesandt Werther den 19. april udtrykte den østrigske udenrigsminister Rechberg glæde over, at Preussen og Østrig trods alt kunne samarbejde i det slesvig-holstenske spørgsmål, men »at man vel næppe kunne undgå en eksekution i Holsten«.³³ Det lå nemlig helt inden for *forbundets* kompetence at beslutte sig for eksekution i Holsten, og man havde mulighed for at tage beslutningen uden om Preussen og Østrig. Martspatentet havde medført en oppisket stemning i de forskellige små tyske stater, og deres regeringer så sig tvunget til at føre en aktiv politik i det slesvig-holstenske spørgsmål. Østrig prøvede vagt at sætte sig i spidsen for denne bevægelse ved at foreslå, at man tog Holsten som »pant« på en tyskvenlig ordning for Slesvig, men Østrigs handlekraft var kun lille, hvis ikke Preussen gik med. Dette skete ikke, og Østrig lod ideen falde. De to tyske stormagter kom nu mere og mere til at stå som en hindring for udførelsen af den politik, som flertallet af de tyske småstater ønskede. Men Preussen og Østrig kunne ikke opretholde denne lidet ærefulde stilling, hvis forbundsdagen alligevel besluttede sig for eksekution.

Den 9. juli besluttede forbundsdagen at stille følgende ultimatum til Danmark: Martspatentet skulle sættes ud af kraft, og forbundsforsamlingen skulle inden 6 uger have bevis for, at man i Danmark ville indføre en fællesforfatning enten i overensstemmelse med 51/52-aftalerne eller med Lord Russells forslag i Gotha-

³³ Werther t. Bismarck 19/4 1863. APP III, nr. 431.

depechen fra 24. september 1862. Den 27. august afviste Danmark disse krav, og i slutningen af september vidste Bismarck, at muligheden for en forhandlingsløsning gennem en dansk indømmelse næppe længere eksisterede. Den 28. september kunne legationsråd Schlözer nemlig meddele følgende fra København: »Königliche Botschaft im Heute eröffneten Reichsrat kündigt neues Grundgesetz für Königreich und Schleswig an. Dänisch-deutscher Streit scheine sich einer Entscheidung zu nähern«.³⁴ Det var altså med den ny danske grundlov intet mindre end en endelig etablering af Ejder-Danmark, der forestod og dermed en total ødelæggelse af aftalerne fra 1851/52. Den 1. oktober besluttede forbundsdagen, at eksekutionen skulle gennemføres. Den 13. november blev den nye danske forfatning vedtaget, og den skulle træde i kraft allerede fra nytår. Den 15. november døde pludselig kong Frederik VII, og hermed fik det slesvig-holstenske problem en endnu farligere karakter.

Både Preussen og Østrig havde underskrevet londontraktaten, som anerkendte prins Christian af Glücksborgs arveret til hele monarkiet, altså også i hertugdømmerne. Men forbundsdagen havde aldrig anerkendt traktaten. Hidtil havde argumentationen holdt sig til Danmarks traktatlige forpligtelser over for hertugdømmerne og forbundet. Efter kong Frederiks død rejste det tyske forbund et arveretligt spørgsmål ved siden af det traktatmæssige. Den ophidsede stemning i Tyskland steg til kogepunktet ved meddelelsen om kong Frederiks død og kong Christians godkendelse af novemberforfatningen den 18. november, og da prins Frederik af Augustenborg den 16. november erklærede sig som prætentent, blev han hurtigt et samlende symbol for den tysk-nationale opinion. Den 21. november mødtes forbundsdagen for første gang efter det danske tronskifte, og her proklameredes augustenborgeren som »Frederik den 8. af Slesvig-Holsten« — Preussen og Østrig fik dog hurtigt begravet anerkendelsesproblemet i et udvalg.

En af de dynamiske faktorer i det videre forløb var nu skabt: Modsætningen mellem Preussen og Østrig på den ene side og forbundsdagsflertallet på den anden. Problematikken omkring londontraktaten er vigtig, for det var bl. a. den, der tvang Østrig til samarbejde med Preussen *uden om* forbundet. Østrig havde håbet at kunne komme ud over sin pludselige og farlige isolation ved en genoptagelse af det sædvanlige »samarbejde« med Preussen, hvor Østrig og de tyske småstater holdt sammen. Nu betød udviklingen i det slesvig-holstenske problem, at forbundet og Østrig gik hver sin vej.

På forbundsdagen rejste der sig nu krav om gennemførelse af en *okkupation* af Holsten og Lauenburg med det formål at sikre landet for dets »retmæssige arving«.³⁵ En sådan ændring af eksekutionen i retning af en direkte erobring ville naturligvis betyde en ødelæggelse af londontraktaten, og at forbundsdagen ville forsøge noget sådant, var ret sikkert. Regeringerne i småstaterne frygtede for revolutionen, hvis der ikke i løbet af ganske kort tid blev foretaget noget afgørende i sagen. Den 25. november kunne Sydow f. eks. meddele, at den bayriske gesandt von der Pfordten ønskede okkupationen gennemført, da man måtte se med bekymring på udviklingen i offentligheden, bl. a. dannelsen af store bevæbnede

³⁴ Schlözer t. Bismarck. 28/9 1863. APP III, nr. 716.

³⁵ Se APP IV, nr. 122 note 1 og Sydow t. Bismarck 24/11 1863. APP IV, nr. 135.

friskarer, og han mente, at det ville komme til en revolutionær opstand, hvis forbundet ikke »handlede energisk« inden 14 dage. Pfordtens anskuelser støttedes af et flertal af de andre gesandter.³⁶ Den dynamiske udvikling på forbundsdagen satte begge de tyske stormagter under stærkt pres. Nu måtte der handles.

Det er som nævnt af største vigtighed for forståelsen af udviklingen, at den skete i skyggen af fare for en europæisk krig startet af Frankrig. Det slesvig-holstenske problem fik en stor del af sin internationale betydning netop på grund af den spændte atmosfære, hvor selv en så »betydningsløs« begivenhed som eksekution i Holsten kunne sætte en udvikling af uoverskuelige dimensioner i gang. Da især Østrig ville være udsat i forbindelse med en europæisk storkrig, er det ikke vanskeligt at forstå, at man måtte opgive endog det gamle samarbejde med de tyske småstater. I en situation, hvor Napoleon talte om 1815-traktaterne som ophævet, var det af største vigtighed, at londontraktaten ikke blev brudt af de to tyske magter. Opretholdelsen af »traktaternes hellighed«, som var en grundpille i det multinationale kejserdømmes statslige organisation, var pludselig blevet en nødvendig beskyttelsesforanstaltning mod Frankrig, og derfor kunne Østrig ikke følge forbundsdagsflertallets vedtagelser. Preussen var bedre stillet. Bismarck havde stort set opnået den ønskværdige stilling som den søgte forbundsfælle, hvor han kunne spille Frankrig og Østrig ud mod hinanden, men denne stilling kunne næppe forventes at ville vare længe. Man ventede en fransk krig til foråret, samtidig med at Tyskland var splittet i det slesvig-holstenske spørgsmål.³⁷ Det korte tidsrum, som Bismarck mente at have til sin rådighed, måtte udnyttes fuldt ud.

Den generelle europæiske situation var nu sådan, at det isolerede Østrig af sig selv måtte komme til Preussen, som stort set kun behøvede at holde døren åben.³⁸ Allerede den 11. november erfarede Werther om omslaget i Wien.³⁹ Napoleons kongresforslag havde gjort stort indtryk og havde helt fortrængt interessen for andre politiske spørgsmål. I løbet af november blev samarbejdet etableret indledningsvis på grundlag af en afvisning af augustenborgeren og en anerkendelse af londontraktatens gyldighed, og dette samarbejde imod forbundsdagen manifesterede sig første gang den 28. november. Forbundsdagen ønskede suspension af den danske forbundsdagsgesandt, hvis tilstedeværelse kunne tolkes som en indi-

³⁶ Se APP IV, nr. 143 note 2 og 4. Om den augustenborgske bevægelse som et vigtigt element i den tyske offentlighed, se Joachim Daebel, *Die Schleswig-Holstein-Bewegung in Deutschland 1863/64*. Köln, phil.diss. 1969.

³⁷ Se Goltz' opsummering af Napoleons politik, 11/12 1863. APP IV, nr. 202: »Schon während des italienischen Krieges von Preussen und Deutschland bedroht, während der mexicanischen Expedition von England und Spanien im Stich gelassen, durch seine polnische Politik von Russland getrennt, in der Erwartungen, welche er von einem Zusammenwirken mit England und Österreich in der polnischen Angelegenheit hegte, getäuscht, endlich von denselben beiden Grossmächten an der Realisierung des Gedankens in einem in Paris abzuhaltende Kongress aller Souveräne als Schiedsrichter von Europa aufzutreten behindert, sieht der Kaiser Napoleon überall die Elemente einer Koalition und fühlt er das Bedürfnis, in einem neuen Allianzsystem Schutz vor der ihn und seiner Dynastie bedrohenden Isolierung zu suchen. Wenn dieser Versuch misslingt, so wird er sich genötigt sehen, Frankreich durch eine revolutionäre und aggressive Politik mit seiner Herrschaft zu versöhnen«.

³⁸ Se Goltz' analyse af kongresforslaget i Goltz t. Bismarck 6/11 1863. APP IV, nr. 62.

³⁹ Werther t. Bismarck 11/11 1863. APP IV, nr. 79.

rekte anerkendelse af Christian IX's arveret.⁴⁰ Ved afstemningen om dette den 28. november stemte kun Hannover sammen med Preussen og Østrig, der havde ønsket den danske gesandts tilstedeværelse opretholdt på grund af kong Christians »utvivlsomme« arveret til Lauenborg. I den preussisk-østrigske mindretalserklæring stod det klart, at disse to magters indstilling var betinget af londontraktaten samt af 51/52-aftalerne, der altså udtrykkelig blev kædet sammen med londontraktaten som dennes »forbetingelser«.⁴¹ Der var nu tale om en ganske klar stillingtagen fra preussisk og østrigsk side imod augustenborgeren og dermed imod forbundsdagens politik. Østrig var foreløbig isoleret i Tyskland sammen med Preussen, og man var endda gået med til Bismarcks krav om at sammenkæde opfyldelsen af 51/52-aftalerne med opretholdelsen af londontraktaten.

Man havde i Østrig ikke ønsket at knytte betingelser til londontraktatens opretholdelse, men man havde måttet give efter. En betingelsesløs anerkendelse af londontraktaten ville umuliggøre en senere »legal« tilbagetræden fra den. Nu havde Bismarck knyttet traktatens eksistens sammen med nogle betingelser, som man på forhånd måtte antage ikke kunne opfyldes.⁴² For det første ville en opfyldelse af Bismarcks krav betyde, at man i Danmark måtte opgive at gennemføre novemberforfatningen, hvilket ville have været en utålelig ydmygelse og næppe gennemførlig uden stor folkelig uro. Desuden måtte man først finde et andet ministerium, da Hall næppe kunne forventes at ville tilbagekalde sit eget forfatningsforslag, som ovenikøbet var færdigbehandlet i rigsdagen og underskrevet af kongen. Opfyldelsen af Bismarcks krav ville dernæst medføre, at man igen skulle forsøge at finde en fællesforfatning for hele monarkiet, og hvis den skulle tilfredsstille de tyske krav, betød det, at hvert enkelt af hertugdømmerne ville få veto i visse vigtige fællesanliggender, hvilket næppe kunne accepteres. Når novemberforfatningen den 1. januar 1864 trådte i kraft, ville 51/52-aftalerne være brudt, og man måtte vente, at situationen efter denne dato ville blive yderst anspændt. Der er dog ingen grund til at overvurdere dette folkeretlige spil. Den daværende franske udenrigsminister Walewski's udtalelser til Bismarck i 1857 om, at man talte meget om »retten« i politiske diskussioner, men at man handlede i overensstemmelse med statens interesser, og at det for politikeren drejede sig om at fremstille statens interesser som sammenfaldende med retten, karakteriserer Bismarcks retlige argumentation — og også Danmarks — udmærket.⁴³ Spørgsmålet om hertugdømmerne drejede sig — som Bernstorff skrev i november 1862 — i virkeligheden kun om politisk konvens og magt, og indblanding ude fra ville kun ske, hvis de andre stormagter mente, at det lå i deres interesse, og de øjeblikkelige europæiske »kombinationer« iøvrigt passede hertil. Foreløbig var det lykkedes at få Østrig til at etablere sig sammen med Preussen på et folkeretligt grundlag, som man måtte vente ville være ødelagt allerede den 1. januar. Men udbygningen af samarbejdet

⁴⁰ Se APP IV, nr. 143. Se også nr. 134.

⁴¹ Erklärung Preussens und Österreichs am Bunde, 28/11 1863. APP IV, nr. 148.

⁴² Den 11. dec. indrømmede Bismarck over for Talleyrand, at man faktisk havde bedt Danmark »løse problemet om cirkelns kvadratur«, se Talleyrand t. Lhuys. APP IV, nr. 204. Se også Buchanans vigtige analyse af dette i Buchanan t. Russell 12/12 1863. APP IV, nr. 213.

⁴³ Beretning t. Mantueffel 1/5 1857. Ges. Werke nr. 237, s. 214.

gik hurtigt langt videre, og Bismarck kunne endda i de fleste tilfælde helt overlade initiativet til Østrig.

Den 30. november kunne Werther meddele, at Rechberg mente, at selv hvis Preussen og Østrig igen kom i mindretal på forbundsdagen, kunne man ikke tillade, at eksekutionen blev ændret til en okkupation, som ville medføre langt større fare for intervention udefra.⁴⁴ Dagen efter kunne Sydow fra Frankfurt meddele, at Preussen og Østrig kun ville have et forsvindende mindretal bag sig med hensyn til modstanden mod okkupationen.⁴⁵ Der fulgte nu en meget stærk pression over for de tyske småstater, hvorved Østrigs isolation yderligere uddybedes, og dets prestige i Tyskland sank til nulpunktet. Den 5. december tog Franz Joseph det hidtil uhørte skridt at overlade Preussen overkommandoen over de 20.000 mand østrigske tropper, der var opstillet til beredskab for eksekutionen, og Østrig gik langt videre endnu: Rechberg erklærede, at hvis der ikke var flertal for eksekutionen, så måtte Preussen og Østrig gennemføre den *alene*!⁴⁶ Dette samarbejde kom dog ikke til udførelse. Den stærke pression betød, at afstemningsresultatet viste et flertal på 8 mod 7 stemmer for det preussisk-østrigske forslag om en hurtig gennemførelse af eksekutionen. At Danmark den 5. december trak marts-patentet, som var én af begrundelserne for eksekutionsbeslutningen, tilbage, tog man ikke hensyn til. Det var sket på britisk foranledning, men var som de øvrige britiske mæglingsforslag et slag i luften, da ophævelse af marts-patentet ikke var den eneste begrundelse for eksekutionen, og da patentet var blevet betydningsløst på grund af vedtagelsen af novemberforfatningen. Den 23. december gik eksekutionstropperne over grænsen til Holsten og Lauenburg, som på forhånd var rømmet af danskerne.

Alle var dog klar over, at eksekutionen var et utilfredsstillende middel til opfyldelse af de tyske krav. Den understregede blot den af Danmark tilstræbte Ejdergrænse, og den kunne ikke hjælpe de tyske slesvigere. Darmstadt havde derfor stillet forslag om okkupation af *Slesvig* med det formål at indsætte augustenborgeren, og for at foregribe begivenhedernes gang tog Østrig i slutningen af december et initiativ, som uddybede det preussisk-østrigske samarbejde på en måde, som Bismarck næppe kunne have ønsket sig bedre.⁴⁷

I Rechbergs instruktion til Karolyi i Berlin hed det: »Der Drang der jetzigen Verhältnisse scheint uns . . . die Nötigung zu enthalten, mit der holsteinischer Verfassungsfrage zugleich auch die schleswigsche zur Entscheidung zu bringen«. Østrig foreslog nu Preussen et militært og politisk samarbejde om den dansk-tyske strids internationale del, nemlig Slesvig. I Rechbergs begrundelse hedder det, at man ikke kan sende et eksekutionskorps til til Holsten, samtidig med at man blot ser med ligegyldighed på Slesvigs inkorporation i Danmark. Hertil kommer, skriver Rechberg, at den stilling, som de to magter har indtaget til londontraktaten ved at gøre dens opretholdelse afhængig af 51/52-aftalerne, nødvendiggør en

⁴⁴ Werther t. Bismarck 30/11 1863. APP IV, nr. 160.

⁴⁵ Sydow t. Bismarck 1/12 1863. APP IV, nr. 164 og 165.

⁴⁶ Werther t. Bismarck 5/12 1863. APP IV, nr. 180.

⁴⁷ Se Werther t. Bismarck 18/12 1863. APP IV, nr. 233 og Rechberg t. Karolyi 19/12 1863. APP IV, nr. 237.

snarlig løsning af det slesvigske såvel som det holstenske spørgsmål. Rechberg mener, at man ikke kan afvise de andre europæiske magters deltagelse i løsningen af dette problem, men spørgsmålet er, under hvilke forudsætninger og i hvilken situation, man skal indgå i forhandlingerne. Hvis man nøjes med at fastsætte en termin og efter dennes udløb siger sig løs fra londontraktaten, hvilket Rechberg antager er den preussiske regerings hensigt, vil man ved blot at holde situationen flydende »skabe et område for uberegnelige konflikter« mellem Tyskland og de øvrige magter. Det er den bestående fare for en europæisk krig, som bekymrer Rechberg, og han overlader det forsigtigt til Preussens »kloge overvejelser«, om ikke en *militær besættelse af Slesvig* vil indebære mindre fare for krig mellem stormagterne end en opretholdelse af en flydende situation, som enten vil resultere i småstaternes revolutionære indsættelse af augustenborgeren, eller som måske blot ender i en konference, hvor Tyskland ikke har noget at »handle med«, da eksekutionen i Holsten ikke vil virke særlig effektivt på Danmark. Rechberg foreslår ganske konkret, at Preussen og Østrig, hvis Danmark ikke ophæver novemberforfatningen inden den 1. januar, skal stille forslag på forbundsdagen om at rette en sidste kategorisk opfordring til Danmark om ophævelse af forfatningen, og hvis dette ikke sker, skal *forbundstropperne* besætte Slesvig. *Derefter* kan man så indgå i forhandlinger med de andre magter.

Både Bismarck og kong Wilhelm gik ind på Rechbergs tankegang, og de ønskede hurtig aktion. Den 25. december fik man i Berlin som en ubehagelig overraskelse besked om dannelsen af et nyt og sandsynligvis mere forhandlingsvenligt ministerium i København. Hertil skrev kong Wilhelm i randen: »Adieu, schöne Hoffnung, vom Traktat loszukommen«, ⁴⁸ og den russiske gesandt Oubril kunne om Bismarcks reaktion meddele følgende: »La nouvelle d'un ministère conciliant et de concession de Danemark avait produit un tel effet sur M. de Bismarck — que je suis convaincu aujourd'hui qu'un retour complet du Danemark vers la voie légale serait pour l'Allemagne le plus grand embarras qui puisse lui arriver«. Kong Wilhelm så helst, at hertugdømmerne blev erobret fra Danmark og givet til augustenborgeren. Bismarck så helst, at hertugdømmerne blev preussiske. I begge tilfælde ville et forhandlingsvenligt ministerium i København betyde, at ønskerne ikke kunne opfyldes.

Hertil kom, at det forslag om krig mod Danmark, som Rechberg havde fremsat, efter al sandsynlighed ville medføre den af Bismarck ønskede komplette isolation af Østrig i Tyskland. Øjeblikket var yderst gunstigt for en løsning, der holdt Preussens muligheder åbne med hensyn til såvel erhvervelse af hertugdømmerne som det tyske spørgsmål, for Østrig og Preussen ville sandsynligvis *alene* komme til at sætte sig i besiddelse af hertugdømmerne. Rechberg håbede på, at de tyske småstater ville gå med Preussen og Østrig, men i sit svar til Rechberg den 26. december ⁴⁹ skriver Bismarck, at de to stormagter må være beredt på alene at fremsætte det omtalte ultimatum til Danmark, da det ikke er sikkert, at der kan opnås flertal på forbundsdagen for disse krigsmål. Bismarck mener, at man bør begynde krigen uden en udtrykkelig erklæring om, at man anser londontraktaten

⁴⁸ Se Nicolay t. Oubril 25/12 1863. APP IV, nr. 252 (afskrift til Bismarck).

⁴⁹ Bismarck t. Werther 26/12 1863. APP IV, nr. 254.

for ophævet og med det formål for øje at tvinge Danmark til opfyldelse af 51/52-aftalerne. Denne begrundelse for krigen kan bedst accepteres af de andre stormagter, og der er ikke tvivl om, at Bismarck samtidig har været klar over, at denne begrundelse ville vanskeliggøre et eventuelt samarbejde med de øvrige tyske stater og hermed bidrage til opretholdelse af Østrigs isolation.

Preussen og Østrig handlede nu hurtigt bl. a. for at komme Darmstadts forslag om okkupation af Slesvig i forkøbet. Allerede den 28. december fremkom de to magter i fællesskab med et forslag på forbundsdagen.⁵⁰ Man skulle forlange novemberforfatningens ophævelse, og hvis dette ikke skete, skulle man tage Slesvig som pant på en opfyldelse af de tyske krav. Det var intet mindre end en opfordring til forbundsrig imod Danmark, for det var klart, at Danmark ikke ville se roligt til, mens de tyske tropper rykkede ind i Slesvig, sådan som det var sket i Holsten. Men på trods af, at det preussisk-østrigske forslag udtrykkelig erklærede, at arvefølgespørgsmålet ikke ville blive præjudiceret ved denne fremgangsmåde, fik man ikke de tyske småstater til at stemme for forslaget. Beust erklærede f. eks., at en krig mod Danmark var ønskelig med henblik på en lettelse af situationen i Tyskland, men at en krig på det foreslåede grundlag ville have den modsatte virkning. Hvis der skulle være krig, så måtte formålet være at *erobre* hertugdømmerne fra Danmark.⁵¹ Von Schrenk fra Bayern udtalte sig ligeledes afvisende over for forslaget, og der var forlydender om, at Sachsen, Bayern, Württemberg og andre forbundsstater ville proklamere augustenborgeren som hertug af Slesvig-Holsten og indsætte ham ved hjælp af bayriske tropper.

Der var således al mulig grund til at antage, at afstemningen, der skulle finde sted den 14. januar 1864, ville betyde forkastelse af det preussisk-østrigske forslag, og de to stormagter indledte forhandlinger om, hvad der i så fald skulle ske. Først erklærede Østrig at ville give sin stormagtsstilling forrang frem for det øvrige Tyskland, som forfulgte »umulige mål med revolutionære midler i en ultra-tysk-national politik«.⁵² Dernæst gik man i forhandlinger om samarbejdets form, og samarbejdsaftalen fik man så hurtigt i stand, at den kunne vedtages den 16. januar — 2 dage efter, at de to stormagters forslag var forkastet på forbundsdagen med 11 mod 5 stemmer.⁵³

Bismarck havde i vid udstrækning fået sine krav igennem. Således indeholdt aftalen ikke noget bindende tilsagn om opretholdelse af londontraktaten. Østrig slog sig åbenbart til tåls med, at de fremtidige forhold i hertugdømmerne, herunder arvespørgsmålet, skulle ordnes »i fællesskab«. Man undervurderede fra østrigsk side det slesvig-holstenske problem, og man var tilsyneladende overbevist om, at samarbejdet om problemerne i Slesvig-Holsten var indledningen til det langt vigtigere preussisk-østrigske samarbejde mod Frankrig. Allerede samme dag fik Danmark tilstillet et ultimatum, der forlangte ophævelse af novemberforfat-

⁵⁰ Antrag Preussens und Österreichs am Bunde 28. december 1863. APP IV, nr. 259. Bismarcks ledsageskrivelse nr. 263.

⁵¹ Se APP IV, nr. 263 note 4. Se også nr. 279 note 2.

⁵² Karolyi t. Rechberg 3/1 1864. APP IV, nr. 280.

⁵³ Afstemningsresultatet og erklæringerne i forbindelse hermed i Sydow t. Bismarck 14/1 1864. APP IV, nr. 325. Selve aftalen findes under 16. jan. 1864. APP IV, nr. 332. Den er tilbagedateret fra 17. jan.

ningen inden 48 timer. Dette krav kunne ikke opfyldes, og den danske afvisning kom den 18. januar. Den 21. januar marcherede de preussisk-østrigske tropper ind i Holsten, hvor forbundshæren efter stærkt pres havde fået ordre til at overlade forbindelseslinierne til general Wrangel. Den 1. februar rykkede de preussiske og østrigske tropper over Ejderen, og de militære operationer begyndte med træningen ved Mysunde den 2. februar.

Det franske kongresforslag fra november og den truende franske holdning over for Østrig havde altså i forbindelse med udviklingen i Tyskland resulteret i et militært samarbejde mellem de to tyske magter mod Danmark. Napoleon III havde bestemt ikke heldet med sig. Først fiaskoen i den polske sag, dernæst bruddet med England og endelig et yderst uvelkomment samarbejde mellem Preussen og Østrig. Napoleons ønske om at føre en aktiv politik i Europa kunne formentlig kun opfyldes gennem en forståelse med Preussen, og udviklingen i det slesvig-holstenske problem gjorde nu, at Frankrig søgte at splitte samarbejdet mellem de to tyske magter ved at fremkomme med visse tilbud til Preussen angående hertugdømmerne. Allerede den 8. november begyndte Lhuys over for Goltz at sende folere ud: »Vous vous rappellerez, que je vous ai plusieurs fois exprimé le désir de faire quelque chose ensemble avec vous: Peut-être que ce moment est arrivé.⁵⁴ Denne første åbning var forsigtigt formuleret og indeholdt ingen konkrete tilbud, men ligesom det var udviklingen i det slesvig-holstenske problem, der kom til at forme samarbejdet mellem Preussen og Østrig, kom den også til at forme de franske bestæbelser på at opnå en aftale med Preussen. Den 23. november omtalte kejser Napoleon over for Goltz den »hob af mindre stater, som generer Preussen uden at tilføje noget til dets styrke«, og samme dag konkretiserede Lhuys de franske tilbud endnu mere, idet han direkte rådede til, at Preussen modarbejdede oprettelsen af et selvstændigt hertugdømme i Slesvig-Holsten; Preussen burde selv sætte sig i besiddelse af hertugdømmerne, især af hensyn til sin maritime udvikling!⁵⁵ Da Lhuys antydede noget om kompensationer for fransk støtte til et sådant forehavende, måtte Goltz svare, at Preussen ikke kunne opgive nogen provinser. Lhuys »skyndte sig« hertil beskedent at bemærke, at han ikke tænkte på territoriale kompensationer, men nærmest på en pengeerstatning til Danmark, »oder Gegendiensten . . . welche wir anderen Mächten in anderen Fragen leisteten«. Den franske interesse i en forståelse var således ganske klar, og man forestillede sig åbenbart, at forståelsen skulle komme i stand i forbindelse med bl. a. en indlemmelse af Slesvig-Holsten i Preussen. Goltz gik stort set ind for tanken om en forståelse med Frankrig, og det kan være af interesse at se på hans argumentation — han var en af de førende skikkelser i det preussiske diplomati — for at klarlægge Bismarcks tankegang i modsætning til Goltz'.

I et brev til Bismarck fra den 1. december⁵⁶ skriver Goltz, at man må frygte,

⁵⁴ Goltz t. Bismarck 8/11 1863. APP IV, nr. 68.

⁵⁵ Om de franske tilbud se Goltz t. Bismarck 14/11 1863. APP IV, nr. 88, og Goltz t. kong Wilhelm 23/11 1863 sst., nr. 130. Desuden Goltz t. Bismarck 23/11 1863 sst., nr. 131.

⁵⁶ Goltz t. Bismarck 1/12 1863. APP IV, nr. 167. Se også Goltz t. Bismarck 7/12 1863 sst., nr. 187, og Goltz t. kong Wilhelm 11/12 1863 sst., nr. 202 og 12/12, nr. 208. Også Bismarck t. Goltz 20/12 1863, nr. 239, 240 og 241. Desuden Goltz t. Bismarck 26/12 1863 sst., nr. 255. Forholdet Preussen-Frankrig klarlægges i diskussionen med Goltz.

at den tendens til samarbejde mellem Preussen og Østrig, som lå i deres erklæring den 28. november, meget let kan få Frankrig til at skifte politik. Goltz gør sig til talsmand for det synspunkt, som Bernstorff allerede tidligere havde gjort rede for: Preussen bør benytte det slesvig-holstenske problem til at samle de tyske småstater omkring sig i en politik, som Østrig kun med største besvær kan følge. Som Bernstorff gjorde det, benytter også Goltz popularitetsargumentet og forsonings-synspunktet: Preussen kan regne med støtte fra hele den offentlige opinion i Tyskland og samtidig opnå støtte for sin politik fra det preussiske parlament og dermed komme ud over den indre konflikt. Grundlaget for Goltz' tankegang er, at splittelsen i Tyskland mellem småstaterne på den ene side og Preussen og Østrig på den anden er farlig, fordi man må regne med, at Frankrig vil benytte sig af den opståede situation. Til støtte for sin opfattelse af en begyndende aggressiv og farlig fransk politik kunne Goltz bl. a. meddele, at Napoleon over for den russiske gesandt Budberg havde udtalt, at det sandsynligste resultat af den europæiske kongres ville blive et alliancesystem under fransk ledelse. Napoleon havde også søgt forståelse med russerne. Han havde ikke opgivet tanken om et selvstændigt Polen, som han ovenikøbet erklærede for at være »en russisk interesse«, og han havde tilbudt russerne kompensationer i Østgalizien eller Donau-fyrstendømmerne. Budberg var overbevist om, at Napoleon ville begynde krig til foråret, og at det i første række var Østrig, der var truet. En fransk gesandt skulle endda på en rejse til St. Petersborg søge at etablere en alliance mellem Frankrig, Rusland, Italien og Preussen⁵⁷. Goltz mente, at det franske tilbud om at acceptere at hertugdømmerne kom under preussisk overherredømme, betegnede indledningen til en fransk-preussisk alliance i de andre svævende spørgsmål i Europa: Det italienske problem, Polen o.s.v. Han forestillede sig, at krigen ville begynde med en fransk-støttet opstand i det østrigske Galizien fulgt af tilsvarende opstande i Venetien og Ungarn.

Goltz' opfattelse af det farlige i at isolere Frankrig og dets muligheder for at starte en europæisk krig i samarbejde med de mange revolutionære bevægelser, deltes også af Bismarck. Bismarck delte også Goltz' frygt for, at Frankrig radikalt ville ændre indstilling til Preussen, hvis forsøgene på at opnå en forståelse ikke gav resultat. Det var endda muligt, at Frankrig ville søge at skabe et nyt Rhin-forbund i forbindelse med splittelsen i Tyskland. Men her holdt enigheden også op. Goltz' forslag om, at man hurtigst muligt tilsluttede sig forbundsdaysflertallets krav om okkupation af Holsten og indsættelse af augustenborgeren, kunne Bismarck ikke acceptere. Londontraktaten ville uden videre blive brudt, og i en randbemærkning til Goltz' formodning om, at stormagterne ville holde sig uden for opgøret skrev Bismarck: »Also alle drei Mächte würden zusehen und stillsitzen? Auch Frankreich welches nach Bericht 327 zum Frühjahr Krieg will? Die ganze Frage ist die: Wollen wir mit der Demokratie, den Mittelstaaten, mit französ. und revolutionärem (Polen) Bündnis im Hintergrunde gegen England, Russland und Österreich stehen oder umgekehrt. Der schleswig-holsteinischen Gesichtspunkt darf uns den europäischen nicht verdunkeln«. Dette synspunkt uddybes i et brev til Goltz fra den 24. december, hvor Bismarck betoner, at Preussen er en

⁵⁷ Goltz t. Bismarck 1/12 1863. APP IV, nr. 153 note 2.

stormagt og ikke en tysk forbundsstat, og at Preussen ikke skal regeres af »Professoren, Kreisrichter und kleinstädtische Schwätzer«, hvormed han mener de liberale.⁵⁸ Preussen har haft store fordele af sin stormagtspolitik, og hvis man nu, skriver Bismarck, vender stormagterne ryggen og igen lader sig indfange af småstaternes »Vereinsdemokratie«, så ville det være »den mest elendige stilling«, man kunne bringe monarkiet i, indenrigspolitisk såvel som udenrigspolitisk: »Sie glauben, dass in der »deutschen öffentlichen Meinung«, Kammern, Zeitungen etc. irgend etwas steckt, was uns in einer Unions- oder Hegemoniepolitik stützen oder helfen könnte. Ich halte dass für einen radicalen Irrtum, für ein Phantasiegebilde. Unsre Stärkung kann nicht aus Kammern- und Presspolitik, sondern nur aus waffenmässiger Grossmachtpolitik hervorgehen . . . Sie überschätzen die ganze dänische Frage und lassen sich dadurch blenden, dass dieselbe dass allgemeine Feldgeschrei der Demokratie geworden ist, die über das Sprachrohr von Presse und Vereinen disponiert und diese an sich mittelmässige Frage zum moussieren bringt. Vor zwölf Monaten hiess es zweijährige Dienstzeit, vor acht Monaten Polen, jetzt Schleswig-Holstein . . . Sollen wir jetzt an der Seite von Pfordten, Koburg und Augustenburg, gestützt auf alle Schwätzer und Schwindler der Bewegungspartei, plötzlich stark genug sein, alle vier Grossmächte zu brüskieren, und sind letztere plötzlich so gutmüthig oder so machtlos geworden, dass wir dreist in jede Verlegenheit stürzen können, ohne etwas von ihnen zu besorgen zu haben?«. Bismarck advarede således mod overvurdering af det slesvig-holstenske problem i sig selv, og han troede ikke på, at en aktiv politik i dette spørgsmål i forbund med de tyske småstater kunne være en løftestang for preussisk hegemoni i Tyskland. Hertil kom, at det ville få store konsekvenser, hvis det monarkistiske Preussen indgik alliance med »den liberale revolution«. Det ville betyde en kapitulation i forhold til det preussiske parlament og sandsynligvis medføre, at et eventuelt samlet Tyskland ville få en liberalt domineret forfatning, hvis der ellers var noget Tyskland tilbage efter den intervention, som man måtte anse for overhængende, hvis forbundets og Goltz' krav søgtes opfyldt på dette tidspunkt. Bismarcks standpunkt er, at Preussen i det slesvig-holstenske problem skal handle som stormagt uden om forbundet, at det ikke skal indgå nogen alliance, som kan ødelægge Preussens monarkistiske forfatning, og endelig, at den løsning, som Preussen bør tilstræbe, skal ligge i opfyldelsen af en væsentlig preussisk statsinteresse. I brevet til Goltz vil Bismarck ikke udtale sig om sine »letzten Gedanken« med hensyn til Slesvig-Holsten. Han indskrænker sig til nogle forblommede vendinger om, at han på ingen måde er »krigssky«, og at Goltz meget snart kan overbevise sig om, at krigen også indgår i Bismarcks program: »Ich halte nur Ihren Weg dazu zu gelangen für einen staatsmännisch unrichtigen«.

Bismarcks »letzten Gedanken« drejede sig om en preussisk annekktion af hertugdømmerne, men endnu i december kunne han ikke åbent erkende dette.⁵⁹ Det var augustenborgerens navn, der var på alles læber — inklusive kong Wilhelms — og dette ville betyde oprettelsen af et selvstændigt Slesvig-Holsten, hvilket Bismarck

⁵⁸ Ges. Werke XIV/II, nr. 999, 24/12 1863.

⁵⁹ Se A. O. Meyer anf. arb. i note 15 om Bismarcks prioriteringer mellem selvstændigt hertugdømme, personalunion og annekktion.

af før nævnte grunde anså for at være i modstrid med preussiske statsinteresser. Bismarck stod altså i den situation, at han ville forsøge at gennemføre en politik, som han ikke kunne diskutere med nogen, hvilket betød, at han måtte finde sine argumenter i andre forhold end i de fordele, som en eventuel annektion kunne give. Her var det et stort held for Bismarck, at de argumenter, som den spændte europæiske situation gav mulighed for, samtidig kunne bruges til at forfølge hans »skjulte« politiske mål — selv den ellers så skeptiske Karolyi mente ved etableringen af det preussisk-østrigske samarbejde i januar, at det var »oprigtigt ment«, og at Preussen ikke havde til hensigt at annektere hertugdømmene: »Würde es sich darum handeln, die Herzogtümer an Preussen zu annectieren, so wäre er (Bismarck) ebenso sehr wie jeder preussische Minister schon längst in den revolutionär-nationalen Strom hineingeraten.⁶⁰ Tankegangen bag Bismarcks energiske stræben efter at opretholde londontraktaten var derfor dels, at den var et glimrende argument imod augustenborgeren og kong Wilhelm, dels at den var en betingelse for samarbejdet med Østrig uden om forbundet og dels, at den gjorde Preussens politik mere acceptabel i Europas øjne. Denne kurs i det slesvig-holstenske spørgsmål tenderede *samtidig* imod at isolere Østrig i Tyskland og i Europa! Og Østrigs isolation var en af de vigtigste betingelser for gennemførelsen af en preussisk hegemonialpolitik i Tyskland.

Det var først dagen efter træfningen ved Mysunde, at Bismarck åbenbarede sine planer med krigens mål for kong Wilhelm. Det skete på et konsejlsmøde, hvor man diskuterede en beroligende preussisk-østrigsk erklæring til de øvrige stormagter om en betinget opretholdelse af dansk integritet og et løfte om, at en eventuel nyordning ville ske i overensstemmelse med de magter, der havde underskrevet londontraktaten.⁶¹ Kong Wilhelm rejste indvendinger mod fælleserklæringens tale om, at man med okkupationen af Slesvig ikke havde til hensigt at sige sig løs fra princippet om det danske monarkis integritet. Kongen mente, at man måske kunne være fremkommet med en sådan erklæring, *før* der havde fundet krigeriske handlinger sted, men efter træfningen ved Mysunde var Preussen løst fra enhver forpligtelse over for Danmark. Kong Wilhelm mente heller ikke, at den almindelige politiske situation krævede, at man afgav en sådan erklæring. Uroen i Tyskland lod til som resultat af de to tyske stormagters »konsekvente og energiske politik« at have lagt sig noget, hvilket betød, at småstaternes regeringer igen fik mod til at handle imod »den demokratiske ophidselse«. Bismarck svarede, at det efter hans mening ikke var muligt at få ændret erklæringen, og i mødereferatet hedder det videre: »Er fügte hinzu, dass er S. Majestät dem König zu dieser Fassung nicht geraten haben würde, wenn er der Ansicht wäre, dass durch dieselbe Preussen gebunden sei, das Prinzip der Integrität der dänischen Monarchie für die Dauer und definitiv aufrecht zu erhalten. Es liege ihm fern, diese Integrität aufrecht erhalten zu wollen. Vielmehr sehe er die Vereinigung der Herzogtümer Schleswig und Holstein mit der preussischen Monarchie als das

⁶⁰ Karolyi t. Rechberg, 4/1 1864. APP IV, nr. 285.

⁶¹ Auszug aus dem Protokoll der Conseilsitzungen vom 2.-3.-15.-29. januar, 3. februar 1864, optrykt i A. Stern, Geschichte Europas 1815-1871 IX. Stuttgart 1894-1924, Anhang s. 582. Se også Steefel, anf.arb., 107 f og s. 108 note 96.

Endziel der jetzt begonnenen kriegerschen Aktion an«. Så var det sagt, og Bismarck begrundede det med, at krigen mod Danmark efter hans overbevisning ville føre til en europæisk krig. Hvis augustenborgeren fik hertugdømmerne, hvilket jo var kong Wilhelms ønske, ville han udgøre en ny hindring for, at Preussen til sidst erhvervede dem og desuden styrke det fjendtlige element af småstater i Tyskland. Hvis det i løbet af krigen skulle komme til et brud med England, ville Frankrig presse på for en alliance med Preussen, og hvis den blev afvist, ville Frankrig ganske givet igen søge en forståelse med England. I betragtning af disse farer ville en indsættelse af augustenborgeren ikke være en passende »ækvivalent« for Preussen, erklærede Bismarck. Han rådede derfor til, at man afsendte den beroligende erklæring og tilbagedaterede den til før fjendtlighedernes udbrud. Kong Wilhelm erklærede sig nu — lidt modstræbende — enig i denne annektsionspolitik.

En preussisk annektsion af hertugdømmerne kunne imidlertid hverken gennemføres med forbundets, Østrigs, Englands eller Ruslands støtte. Kun Frankrig havde nævnt annektsionen, men det var som en ouverture til et samarbejde, der ganske vist ville gøre Preussen større, men samtidig isolere det i Europa og ikke muliggøre skabelsen af et virkelig stærkt Tyskland, da dette var helt i modstrid med en af de væsentligste franske statsinteresser. Det er dette, der er kernepunktet i diskussionen med Goltz om en accept eller forkastelse af de franske tilbud med hensyn til Slesvig-Holsten. Hvis Preussen uden videre fulgte de franske opfordringer til annektsion, ville det betyde Preussens isolation i Europa, idet både Østrig, England, de tyske småstater og sandsynligvis også Rusland ville vende sig skarpt imod et sådant forehavende. Preussen ville da være modent til en alliance med Frankrig, og det var sandsynligt, at resterne af det danske monarki ville komme til at indgå i en skandinavisk union med Sverige-Norge, hvorved det fra fransk side var muligt at udøve et så stærkt pres på Rusland, at et selvstændigt Polen kunne blive en realitet, og Tyskland derved reduceres til en fransk lydstat.⁶²

Den annektsionistiske politik, som der på konseilmødet var lagt op til, fulgte de råd, som Lhuys havde givet Goltz allerede i november. I Paris vidste man naturligvis ikke, at man med sine tilbud i virkeligheden støttede Bismarcks politik, da det udadtil så ud, som om han tilstræbte en løsning i retning af personalunion mellem hertugdømmerne og det øvrige Danmark. Problemet for Frankrig var, at det slesvig-holstenske spørgsmål skabte enighed i Tyskland, og det gjaldt for Frankrig om at opretholde og uddybe den traditionelle splittelse. En sådan splittelse ville genopstå, hvis Preussen annekterede hertugdømmerne, og det er dette, der er hovedlinien i den franske politik over for Preussen helt frem til afslutningen af krigen mod Danmark, ja helt frem til 1866.⁶³ Der er et næsten stereotypt præg over de franske opfordringer, og der er således ingen grund til at gå i detaljer. Man ønskede i hele perioden fra oktober 1863 til oktober 1864 en »entente intime et durable« med Preussen, og man anså Slesvig-Holsten for et egnet middel til at opnå denne forståelse. Bismarcks problem bestod i ikke at forpligte sig til noget bestemt over for Frankrig, samtidig med at den franske interesse i en alliance med

⁶² Se f. eks. Goltz t. Bismarck 7/1 1864. APP IV, nr. 302.

⁶³ Således også H. Geuss, *anf.arb.*, s. 91-112.

Preussen blev bevaret i en sådan grad, at Frankrig ikke fandt på en genoplivelse af samarbejdet med England. Bismarck var derfor yderst venlig og imødekommende, men gjorde dog foreløbig en videre forståelse med Frankrig afhængig af en positiv fransk politik i den dansk-tyske strid.⁶⁴ Dette faldt naturligvis ikke Napoleon svært, da han gerne så Preussen så dybt som muligt engageret i problemet. Napoleon ventede sig meget — for meget — af udviklingen i det slesvig-holstenske problem. Goltz kunne i begyndelsen af februar meddele, at Napoleon i høj grad var tilfreds med den politiske stilling, som han mente, at situationen havde sat ham i: »Er spricht es offen aus, dass die Stellung Frankreichs nach aussen jetzt günstiger sei als die irgendeiner Macht«.⁶⁵

Sikringen mod den forventede franske aktion i Europa havde været en af de vigtigste faktorer i det preussisk-østrigske samarbejde om Slesvig-Holsten. Også den russiske og den britiske politik var primært underlagt frykten for Frankrig. I det slesvig-holstenske problem indtog disse to magter den samme stilling: Fastholden ved londontraktatens løfte om opretholdelse af Danmarks integritet, så Frankrig i hvert fald i dette spørgsmål ikke kunne finde anledning til at begynde en europæisk krig. Men som for de øvrige magter var den russiske holdning ikke bestemt af det slesvig-holstenske problem i sig selv. Dette problem var ganske sekundært og fik kun sin store betydning i forbindelse med den europæiske situation: »Ce n'est pas pour les beaux yeux des Danois que l'Europe est convenue de son intégrité, c'est dans un intérêt Européen que le protocol (londontraktaten) a été signé et cet intérêt prevaut encore aujourd'hui«, erklærede Gortchakow over for Redern den 3. februar.⁶⁶ Den russiske prioritering af de forskellige europæiske problemer kommer tydeligst til udtryk i en samtale med Redern den 4. februar, hvor Gortchakow erklærede: »A mes yeux... le Danemarck est déjà en seconde ligne. En première ligne se trouve le désir de conserver et de cimenter les bons rapports entre la Prusse, l'Autriche, l'Angleterre et la Russie, car il serait déplorable si cette quadruple alliance qui à peine avait commencé à poindre à l'horizon fut brisée encore avant qu'elle n'eut porté ses fruits. Voilà ce qui m'importe avant tout d'éviter. Prenez le Danewerk... le plus tôt possible«. Gortchakows noget desperate forsøg på at opretholde i hvert fald skindet af en koalition imod Frankrig udsprang af en erkendelse af, hvor farlige eventuelle franske krigsmål ville være for Rusland. Kom det til en fransk-preussisk alliance, ville Rusland næppe kunne holde sig uden for, og et selvstændigt Polen ville efter alt at dømme blive prisen. Hertil kom faren for dannelsen af en skandinavisk union, som nærmest ville få karakter af et fransk protektorat og lukke Rusland ude fra Østersøen, som ville blive »et skandinavisk hav«.⁶⁷ Rusland, som var optaget af problemerne i Polen og delvis lammet på grund af økonomisk kaos, måtte for enhver pris have fred, og allerede den 24. januar fik Preussen at vide, at man intet havde imod en

⁶⁴ Fleury's telegram 24/12 1863. *Origines Diplomatiques de la Guerre de 1870/71*. Paris 1910-1932, bd. 1, s. 2.

⁶⁵ Goltz t. Bismarck 1/2 1864. APP IV, nr. 386. Bismarck har sat to udråbstegn ved denne bemærkning.

⁶⁶ Redern t. Bismarck 3/2 1864. APP IV, nr. 393 og samme t. samme 4/2 1864 sst, nr. 397.

⁶⁷ Se den russiske gesandt i Paris, Budbergs, udtalelser til Goltz om dette problem i Goltz t. Bismarck 27/11 1863. APP IV, nr. 146.

okkupation af Slesvig som pant for en opfyldelse af 51/52-aftalerne, vel at mærke hvis det skete uden at londontraktaten blev ophævet.⁶⁸

Den russiske angst for europæiske forviklinger blev naturligvis ikke mindre, da meddelelsen om krigsudbruddet kom, Redern var sammen med Gortchakow, da denne fik meddelelsen om træfningen ved Mysunde. Samtalen havde indtil da været ret ophidset, og Gortchakow havde råbt til Redern, at Preussen og Østrig jo tilsyneladende ønskede krig i Europa. Da han fik meddelelsen om krigshandlingernes begyndelse, blev han dybt rystet og udbød gentagne gange: »C'est la guerre générale. Vous aurez la France, l'Angleterre et la Suède contre vous. La Russie jamais. Jamais elle ne marchera contre la Prusse«.⁶⁹ Det var for Gortchakow i disse måneder en ufravigelig grundsætning, at England, Rusland og de to tyske stormagter måtte holde sammen. Oubril havde meddelt Bismarck, at Gortchakow »frem for alt« betonedede nødvendigheden af, at det slesvig-holstenske spørgsmål blev behandlet på en sådan måde, at forholdet til England ikke blev ødelagt.⁷⁰ Samtidig havde Gortchakow dog måttet afvise en engelsk forespørgsel, om man i Rusland var beredt til en militær aktion, hvis de tyske stater ville skille hertugdømmerne fra Danmark. Rusland stod i en vanskelig situation over for Eng'and, da man var klar over, at et definitivt afslag på støtte til den engelske politik kunne drive denne magt i armene på Frankrig, og man greb derfor den preussisk-østrigske »integritetserklæring« med glæde, da den gav mulighed for en fredelig forhandlingsløsning mellem stormagterne. Gortchakows glæde var så stor, at han misforstod erklæringen, og da Redern gjorde ham opmærksom på, at krigshandlingerne jo allerede var begyndt og dermed havde ophævet løftet om integritetens bevarelse, råbte Gortchakow: Cela n'y et pas dit . . . Je m'en tiens à Votre déclaration qui est claire et nette«.⁷¹ Han ønskede, at den i erklæringen forudsatte konference trådte sammen så hurtigt som muligt, og at den »kim«, som krigen betød, ikke fik lov at bære frugter. Rusland understøttede således kraftigt Lord Russells konferencepolitik.

Det var England, der var mest aktivt med hensyn til at få problemet løst på en konference eller ved mægling, og helst inden det fik lov at udvikle sig så meget, at Frankrig kunne tænkes at få større fordel af det. Russell fremkom med forskellige forslag til basis for en konference, men de blev af Bismarck afvist med et argument, der blev brugt igen og igen: Det var nødvendigt, at man af hensyn til situationen i Tyskland foretog sig noget afgørende. Den engelske holdning blev nu mere truende, og den 6. januar kunne Bernstorff fra London meddele, at der var flere og flere symptomer på, at England »ikke roligt« ville se på en besættelse af Slesvig.⁷² Man havde afsendt en kurér til St. Petersborg med instruktioner om at forsøge at opnå en forståelse med Rusland om en fælles optræden, og det samme ville blive forsøgt i Paris. Lord Russell havde desuden i en fortrolig samtale erklæret, at den engelske regering i tilfælde af okkupation af Slesvig måtte se sig

⁶⁸ Promemoria des Ausw. Amt. Berlin 24/1 1864. APP IV, nr. 361.

⁶⁹ Redern t. Bismarck 3/2 1864. APP IV, nr. 393.

⁷⁰ Bismarck t. Redern 2/2 1864. APP IV, nr. 387.

⁷¹ Redern t. Bismarck 4/2 1864. APP IV, nr. 397.

⁷² Bernstorff t. Bismarck 6/1 1864. APP IV, nr. 294.

nødsaget til at understøtte Danmark, men han havde dog ikke sagt noget om, på hvilken måde man forestillede sig denne understøttelse givet. Bernstorff havde samtidig fået indtryk af, at man fra engelsk side definitivt anså Holsten for tabt for Danmark, og at det ville være muligt at få England med på en løsning, som fastlagde den danske grænse ved Ejderen. Bernstorff rådede indtrængende til, at man fra preussisk side tilsluttede sig denne idé i stedet for at udsætte sig for de uforudseelige følger af en besættelse af Slesvig, hvor man ikke engang kunne have tillid til fortsat østrigsk samarbejde, hvis konflikten voksede. Bismarck gik ikke ind på Bernstorffs forslag, og de britiske forsøg på at skabe en europæisk front lod ikke til at lykkes. Russells forslag blev afvist både i St. Petersborg og Wien, og Paris indtog en noget lunken holdning.⁷³

Den 9. januar ændrede Russell sit forslag til, at man fra engelsk side anerkendte, at en konference ikke skulle indkaldes, før Danmark havde ophævet novemberforfatningen, men at man samtidig måtte kræve, at en okkupation af Slesvig blev *udsat* til et tidspunkt, som muliggjorde en ophævelse af forfatningen på legal vis.⁷⁴ Dette forslag var langt mere imødekommende over for Preussen og indeholdt faktisk en indrømmelse af, at en besættelse af Slesvig under visse forhold ikke var urimelig, men Bismarck kunne ikke acceptere det, da det, som han sagde, ville være umuligt at udsætte invasionen af Slesvig til et eller andet ubestemt tidspunkt, hvor det passede Danmark at ophæve forfatningen. Buchanan var herefter overbevist om, at det var umuligt »by mere words« at imødegå de preussiske og østrigske planer, men Russell fortsatte alligevel ad denne vej og fremkom den 13. januar med endnu et forslag til grundlag for »en kommende konference«.⁷⁵ Grundlaget skulle være londontraktaten og 51/52-aftalerne, og Russell gav en indrømmelse til Bismarck, idet han erklærede, at »i overensstemmelse med« disse aftaler skulle novemberforfatningen ophæves for Slesvigs vedkommende. England havde indtil da hævdet det synspunkt, at novemberforfatningen ikke betød en misligholdelse af de forpligtelser, der lå i 51/52-aftalerne.⁷⁶ Begivenhederne gjorde imidlertid et svar på forslaget overflødigt, da det preussisk-østrigske ultimatum til Danmark blev stillet samme dag, som Buchanan forelagde forslaget for Bismarck. Det var klart, at Danmark ikke kunne nå at ophæve forfatningen, og den nye udvikling i problemet, som den preussisk-østrigske alliance betød, fik Russells trusler til at svinde ikke så lidt ind. Den 19. januar kunne Bernstorff meddele, at Russell havde erklæret, at han egentlig var ganske godt tilfreds med, at Preussen og Østrig havde taget problemet op uden om forbundsdagen, men at han måtte »beklage«, at man havde til hensigt at rykke ind i Slesvig, og at han »gerne« så en erklæring om, at Preussen og Østrig ville opretholde londontraktaten!⁷⁷ Russell udtalte endvidere, at han nærede mistanke om, at Frankrig ikke ville foretage sig noget imod, at hertugdømmerne kom til Tyskland, men i stedet forlange kom-

⁷³ Se Redern t. Bismarck 8/1 1864. APP IV, nr. 306. Se også Bernstorff t. Bismarck 11/1 1864. APP IV, nr. 315.

⁷⁴ Russell t. missionerne i Berlin og Wien 9/1 1864. APP IV, nr. 310.

⁷⁵ Russell t. Buchanan 13/1 1864. APP IV, nr. 324.

⁷⁶ Se f. eks. Buchanan t. Bismarck så sent som 6/1 1864. APP IV, nr. 298.

⁷⁷ Bernstorff t. Bismarck 19/1 1864. APP IV, nr. 345.

pensationer for sig selv. Russell ville *for at undgå dette* »hellere gå med til en *personalunion* mellem hertugdømmerne og Danmark« for i det mindste at opretholde skinnet af en bevarelse af Danmarks integritet! Bernstorff kommenterede dette således: »Es hat meinen österreichischen Kollegen und mich selbst sehr frappiert, dass der englische Staatssekretär für die auswärtigen Angelegenheiten zum ersten mal eine solche Konzession in Aussicht gestellt hat, und wir haben daraus mit Vergnügen entnommen, welchen Weg das englische Kabinett bereits in seiner Auffassung dieser Frage von seinem ursprünglichen Standpunkt aus zurückgelegt hat, seitdem es gesehen hat, dass Deutschland ernst macht«. Russell havde næppe noget valg. Stillet over for en preussisk-østrigsk alliance var det nødvendigt med allierede, hvis noget afgørende skulle foretages i sagen, og hverken Frankrig eller Rusland ønskede dette. Hertil kom revolutionsfaren i Tyskland, hvis man lammede de tyske regerings handlekraft i det slesvig-holstenske problem.

Tankegangen bag Bismarcks argumentation over for England var, at England måtte opføre sig med at lægge pres på Preussen, som var truet både af revolutionen og af Frankrig, da den eneste måde, hvorpå man kunne undgå i hvert fald revolutionen og måske opnå, at Tyskland ville stå samlet over for et eventuelt fransk angreb, var den, som Preussen og Østrig fulgte. Det vedvarende britiske pres kunne medføre, at Bismarck blev afskediget, og man måtte da vente et ministerium, som ville følge det preussiske parlaments nationale politik med katastrofale følger for Europa. Man måtte kort sagt i England forstå og acceptere, at Preussen handlede ud fra »situationens nødvendighed« og ikke af annektslyster eller deslige. Bismarcks beroligende taktik kombineret med en konstant understregning af faren ved at modarbejde den preussisk-østrigske politik havde en vis virkning i England, og han opnåede, at man trods Buchanans skeptiske depecher bevarede en vis tillid til, at der var overensstemmelse mellem, hvad Bismarck sagde, og hvad han ville gøre. De forskellige forsøg fra Palmerstons og Russells side på at skabe en front imod Preussen og Østrig mislykkedes, og det var ikke muligt at skabe flertal i kabinettet for en britisk enegang med hensyn til intervention, og dronning Victorias energiske modstand mod den, ja selv imod et virkelig hårdt sprog over for de tyske magter, bidrog ikke til at styrke den britiske handlekraft.

Russells og Palmerstons vanskeligheder med kabinettet og dronningen samt afvisningen af samarbejde fra Frankrig og Rusland betød, at kun konferencepolitikken var tilbage. Kort efter krigsudbruddet begyndte Russell forhandlinger med henblik på indkaldelse af en konference om Slesvig-Holsten i London. Det varede imidlertid næsten to måneder, før de formelle invitationer til konferencen blev udsendt, og derefter endnu en måned inden konferencen begyndte. Bismarck imødegik de forskellige forslag til en basis for konferencen med et utal af formaliteter. Det var nødvendigt, at Slesvig var sikret for de to tyske magter, før man gik i forhandlinger, og først efter Dybbøls fald den 18. april kunne der fastsættes en dato for konferencens begyndelse.

Den 15. april mødtes Bismarck med Biegeleben fra det østrigske udenrigsministeriums tyske afdeling, for at man kunne forhandle om de to magters stilling på konferencen.⁷⁸ Man afviste som basis for konferencen et dansk forslag om gen-

⁷⁸ Promemoria des Ausw. Amt. Berlin 15/4 1864. APP IV, nr. 590.

oprettelse af status quo ante, d.v.s. før novemberforfatningen, og desuden afvistes enhver forhandling på basis af 51/52-aftalerne, »da det havde vist sig, at helstaten ikke kunne komme i stand, fordi Danmark ville være den herskende del i den og ikke blot en ligeberettiget del«. Et britisk forslag om, at man opgav 51/52-aftalerne, men opretholdt integritetsprincippet, blev også stort set afvist. Preussen og Østrig havde ganske vist anerkendt dette princip i 1852, men man kunne ikke kræve, at det skulle opretholdes »under alle omstændigheder«, og andre retsprincipper og »politiske konvenser« var nu vigtigere; indstillingen til integritetsprincippet var, at det blot var ligeberettiget med andre: »Die Aufgabe Dänemarks und der am Londoner Vertrag festhaltenden Mächte wird es sein zu zeigen, ob und wie sich das Prinzip der Integrität mit den übrigen gleichberechtigten Prinzipien ausgleichen lasse«. Preussen og Østrig havde udtrykkelig erklæret, at de kun ville gå med til en løsning, der var proportional med de ofre, man havde ydet. Et fransk forslag om en løsning i overensstemmelse med »folkeviljen« ville man heller ikke anerkende som den eneste basis for forhandlingerne. En anerkendelse af dette princip som den eneste basis »ville bringe grundlaget for den bestående folkeret i fare«, men man ville ikke afvise, at folkets »retmæssige repræsentanter« (stænderne) blev spurgt. Som basis for Preussen og Østrig opstillede man blot »udglatning af de forskellige rettigheder og interesser«: »Indem sie hiermit die bisher vorgeschlagenen Basen ablehnen, wollen sie selbst weder eine bestimmte Basis aufstellen, noch ein notwendig zu erreichendes Ziel vorstecken. Sie sehen es als die Aufgabe der Konferenz an, in freier Beratung dasjenige auszufinden und festzustellen, was den allseitigen Rechten und Interessen möglichst ausgleichend entspreche. Ihre eigene Aufgabe ist dabei zunächst ausser der selbstverständlichen Wahrung ihrer eigenen Interessen die Wahrung der Rechte und Interessen der Herzogtümer und Deutschlands«. Det lykkedes således ikke for Østrig at få Preussen med på en fastlæggelse af et bestemt princip for forhandlingerne.

Biegeleben var naturligvis ikke helt tilfreds med dette. Han havde over for Bismarck erklæret, at Østrig anså hele den dansk-tyske »forvikling« for en underordnet episode, og at enigheden mellem Preussen og Østrig »for at være i overensstemmelse med verdenssituationens krav« måtte have et andet og mere betydningsfuldt indhold end den fælles optræden over for Danmark.⁷⁹ Biegeleben tænkte her, uden at nævne det åbent, på garantier for Venetien, fælles optræden over for Frankrig og optagelse af Østrig i Zollverein. Som før nævnt var det jo primært Østrigs isolation og frygten for Frankrig, der betingede samarbejdet med Preussen, og man håbede naturligvis på, at det slesvig-holstenske problem kun var indledningen til dette videre samarbejde. Bismarcks holdning var imidlertid langt fra tilfredsstillende. Han tænkte, skrev Biegeleben, for meget på »specielle fordele for Preussen« og for lidt på de farer, der truede fællesskabet mellem de legitime regeringer. Det eneste konkrete forslag, Bismarck fremkom med, var, at man ophøjede de to landes gensidige repræsentationer fra gesandtskaber til ambassader!

Der var intet at stille op, og Biegeleben gik endda med til, at man på konferencen med det samme skulle stille *maksimale* krav. Dette kunne Bismarck ikke

⁷⁹ Biegeleben t. Rechberg 19/4 1864. APP IV, nr. 600.

have ønsket sig bedre, for man var jo enedes om i givet fald at kunne acceptere en personalunion, og jo flere betingelser der iøvrigt knyttedes til dette forslag, jo større sandsynlighed var der for, at *Danmark* selv ville forkaste forslaget, og der ville så være skabt endnu en flydende situation, som lovede godt for de preussiske interesser.⁸⁰ Østrig var heller ikke denne gang kommet igennem med sit ønske om en generel opretholdelse af Danmarks integritet som basis for londonkonferencen, og det forslag om personalunion, som man, hvis det blev aktuelt på konferencen, var enedes om, var der stor sandsynlighed for ville blive forkastet — og man havde ikke nogen aftale om, hvad man så skulle tilstræbe! Hvis Danmark forkastede forslaget om personalunion, ville situationen på alle punkter være flydende, og her er det af stor betydning, at Frankrig den 9. april var fremkommet med visse vidtgående forslag til Preussen.

Umiddelbart efter et ministermøde den 9. april blev Goltz kaldt til Lhuys.⁸¹ Lhuys bemærkede, at londonkonferencens begyndelse nu nærmede sig, og han ønskede forståelse med Preussen om »en fælles og identisk politik«. For det første erklærede Lhuys sig parat til at modarbejde det britiske ønske om opretholdelse af Danmarks integritet som basis for konferencen. Londontraktaten eksisterede ikke mere, og personalunion ville ikke tilfredsstille nogen af parterne. I tilknytning til Bismarcks omtale af et eventuelt kanalprojekt tidligere på måneden erklærede Lhuys nu, at en *fuldstændig adskillelse* af Holsten og det sydlige Slesvig langs en linie gennem Eckernförde-Slesvig-Husum ville være at foretrække, og at kanalen så skulle danne grænsen til Danmark! Det ville være nødvendigt at konsultere befolkningen om dette, men Frankrig ville ikke insistere på en folkeafstemning; man kunne acceptere en almindeligt valgt folkerepræsentations beslutning. Hvis denne faldt ud til fordel for augustenborgeren, ville man beklage, at Tyskland kunne føje endnu en lille stat til forbundet. Men hvis afstemningen faldt ud til fordel for Preussen, så ville Frankrig på konferencen gøre denne løsning til sin egen! Man forlangte ikke den mindste territoriale kompensation til gengæld, men man ønskede »une entente franche et vigoreuse« på andre politiske områder. Der var her egentlig blot tale om en fortsættelse af den hidtidige franske politik over for Preussen, men tidspunktet for forslagens fremsættelse gav det en særlig karakter. Lhuys erklærede, at han ventede Lord Clarendon på besøg en af de nærmeste dage, og han ville derfor gerne have et hurtigt svar fra Berlin. Alternativet til en preussisk afvisning af de franske forslag syntes altså denne gang for alvor at være en fransk tilnærmelse til England.

Bismarck måtte gå frem med den yderste forsigtighed, og kong Wilhelm var meget mistænksom: »Ich habe die halbe Nacht nicht geschlafen wegen unserer Antwort nach Paris! . . . Ich wiederhole, dass dieser Plan *alle* gegen uns koalysieren wird, denn es treibt die Mittel-deutschen in das österreichische Lager, indem sie in dieser Annexionspolitik zum *ersten* Male nach 50 Jahren ihr Alpdrücken sich realisieren sehen und daher ihr Schicksal darin erblicken wollen! Also Österreich, Deutschland, England und Russland müssen gegen uns sein, und wir stehen *allein*

⁸⁰ Om betingelserne til personalunionsforslaget se Bismarck t. Bernstorff 21/4 1864. APP IV, nr. 606.

⁸¹ Goltz t. Bismarck 9/4 1864. APP IV, nr. 580.

und *nur* mit dem Erzfeind und unerforschlichen Führer desselben verbunden? Das ist mehr wie gefährlich!»⁸² Bismarck erklærede i sit svar først sin store tilfredshed med Lhuys' beredvillighed til en forståelse med Preussen om en identisk politik på konferencen: Preussen var fuldt beredt på at gå ind for dette! Frankrigs tilbud om at optræde sammen med Preussen i opposition til det britiske forslag om opretholdelse af Danmarks integritet og kong Christians arveret, kunne Bismarck helt tilslutte sig. Bismarck forstod det franske forslag således: Danmark måtte afstå Holsten, Lauenborg og en del af Slesvig; kanalen mellem Vesterhavet og Østersøen skal være den fremtidige grænse, men udførelsen af denne plan og valget af nyt overhoved for hertugdømmerne blev gjort afhængig af afstemning i folkerepræsentationerne. Bismarck gav her de franske forslag den videst mulige fortolkning, og han håbede naturligvis på en bedre grænsedragning, end den af Frankrig foreslåede Sli-linie.⁸³ Bismarck foreslog en linie Flensborg-Tønder, da det ellers næppe ville være teknisk muligt at bygge en kanal som grænselinie. Kanalen, som skulle bygges til at tage store skibe, ville naturligvis få stor sømilitær betydning ved siden af den handelsmæssige, og Bismarck gjorde i sin instruktion fortroligt Goltz opmærksom på, at hvis det ikke var muligt at få Napoleon til at opgive, at kanalen skulle danne grænse til Danmark, hvorved dens militære værdi ville blive betragteligt beskåret, så ville man senere bygge endnu en kanal uafhængigt af grænsekanalen. Goltz måtte dog under ingen omstændigheder få sine forsøg på en forbedring af tilbuddet til at se ud som en afvisning. Både Rusland, Sverige og Danmark ville på konferencen ikke acceptere noget dårligere, end hvad Frankrig og England eventuelt kunne enes om, og det var derfor af allerstørste vigtighed at hindre ethvert samarbejde mellem de to vestmagter. Man ville acceptere Sli-Slesvig-Husum linien, hvis en forbedring ikke kunne opnås.

Mens Bismarck således stort set var villig til at acceptere den foreslåede geografiske udstrækning af Danmarks afståelser ved fredsaftalen, så gjorde han opmærksom på de vanskeligheder, som den af Frankrig foreslåede *fremgangsmåde* ville medføre. En afstemning i hertugdømmerne eller i Slesvig alene ville for øjeblikket med absolut sikkerhed falde ud til fordel for en total adskillelse fra Danmark af alle tre hertugdømmer, og augustenborgeren ville blive valgt til overhoved. Dette ville gå langt ud over de mål, som Napoleon havde sat sig. Hvis man holdt afstemning om, hvorvidt befolkningen var indforstået med en deling langs Sli-linien, kunne man være sikker på et nej selv fra de dele, der kom til at ligge syd for denne linie. Man måtte først gøre det klart for befolkningen, at en deling var *nødvendig*, og at en linie ved Haderslev eller Åbenrå, som mange håbede på, ikke engang kunne opnås. Bismarck foreslog derfor, at man på konferencen først skulle opstille det med Østrig aftalte personalunionsforslag. Han ventede, at Danmark ville forkaste det og hellere acceptere en afståelse af Holsten og en del af Slesvig. Når personalunionsforslaget var faldet, måtte det stå klart for enhver, at

⁸² Kong Wilhelm t. Bismarck 16/ 1864. APP IV, nr. 594 note 1.

⁸³ Bismarck har (med vilje?) misforstået det franske forslag, som drejede sig om linien Eckernförde-Slesvig-Husum og altså ikke fulgte Slien. Han taler også senere om linien Slien-Slesvig-Husum, og denne misforståelse gav anledning til en del forviklinger med Lhuys, som der dog ikke skal gøres rede for her.

ikke engang i denne form kunne Slesvigs integritet bevares. Delingstanken ville blive aktuel, og når man var enedes om den geografiske udstrækning af de danske afståelser, ville det dynastiske problem komme ind i billedet. Bismarck erklærede, at han »ikke var i tvivl om«, at disse vanskeligheder kun kunne overvindes ved Frankrigs fulde og oprigtige medvirken.

Der er her gjort så meget ud af Bismarcks svar til Napoleon, fordi det er ganske klart, at den skitserede fremgangsmåde stort set er sammenfaldende med Bismarcks strategi og taktik i forbindelse med konferencen. Han erklærede sig noget modstræbende enig i *indholdet* i Napoleons forslag, og var endog beredt til at nøjes med den foreslåede grænsedragning. Men den *fremgangsmåde*, som han foreslog Frankrig, var helt i overensstemmelse med de preussiske interesser! Fremgangsmåden bestod i, at Preussen skulle søge at benytte londonkonferencen til — med fransk hjælp — at få forkastet alle andre løsninger end en preussisk erhvervelse af hertugdømmerne; og det skulle endda helst ske på en sådan måde, at hertugdømmerne *selv* stemte for indlemmelse i Preussen! Personalunionen ville blive forkastet. Det mente både Bismarck, Lhuys og Clarendon.⁸⁴ Dette ville rejse spørgsmålet om en deling af Slesvig, enten ved at man opnåede enighed på konferencen om en grænse eller ved en eller anden form for afstemning i hertugdømmerne. Bismarck var tilbøjelig til at tro, at Danmark selv ville foretrække dette. Herefter kom så det dynastiske problem, og her skulle konferencen om muligt benyttes til at udelukke augustenborgeren. En af de få løsninger, som herefter ville stå tilbage, ville være en indlemmelse i Preussen. Det var jo netop det, som Frankrig foreslog, og Napoleon accepterede Bismarcks fremgangsmåde til trods for, at Bismarck ikke på nogen måde havde forpligtet sig til det af Frankrig ønskede videre samarbejde.

Goltz kunne den 20. april meddele, at Frankrig gerne på konferencen ville søge at stræbe efter en gunstigere grænsedragning end Slesvig-Husum linien, og man ville desuden arbejde både i London og i København for, at personalunionsforslaget blev forkastet. Den franske offentlighed ville blive rasende, hvis noget slap ud om denne politik. Derfor ville det være vanskeligt for Frankrig åbent på konferencen at gå ind for alt for store indrømmelser og afståelser fra Danmark, men man erkendte, at man af hensyn til den tyske opinion måtte bestræbe sig på at »ofre« så få tyske befolkningselementer som muligt.⁸⁵ Den 22. april kunne Goltz, efter at Bismarck »i værste fald« havde accepteret Slesvig-Husum linien, meddele, at forståelsen med Frankrig kunne betragtes som etableret.⁸⁶

Den politiske situation omkring londonkonferencens åbning den 25. april var derfor uhyre gunstig for Preussen. Det havde ikke været muligt for England, Frankrig og Rusland at nå til forståelse om fælles optræden. Det preussisk-russiske forhold var godt, og det preussisk-østrigske samarbejde udgjorde en så stærk magtfaktor, at en eventuel forståelse mellem de to vestmagter næppe ville resultere i væbnet indgriben: »Could Schleswig and Jutland be taken from Prussia or Holstein from Germany? France was unwilling, England unable to do so. The Prus-

⁸⁴ Se Goltz t. Bismarck 17/4 1864. APP IV, nr. 596.

⁸⁵ Goltz t. Bismarck 20/4 1864. APP IV, nr. 603.

⁸⁶ Goltz t. Bismarck 22/4 1864. APP IV, nr. 613.

sians were masters of the situation as Bismarck knew only too well».⁸⁷ Napoleon vidste, at hans chance for at få noget ud af situationen *mere* lå i at splitte Preussen og Østrig end i et samarbejde med England, hvor Frankrig i værste fald ville komme til at bære hovedparten af krigens byrder. Derfor kunne Bismarck regne med fransk støtte til sin annektionspolitik, og selv om udnyttelsen af den franske støtte måtte ske med forsigtighed for ikke at ødelægge samarbejdet med Østrig i utide, så kunne Bismarck foreløbig regne med fransk hjælp til forkastelse af integritetsprincippet, londontraktaten, personalunionen og augustenborgeren, og det var som før nævnt netop det, som Bismarck ønskede, at konferencen skulle bruges til.

Selv om det preussisk-franske samarbejde på konferencen mislykkedes en del, bl. a. på grund af at Napoleons politik ikke kunne føres »officielt«, og fordi Napoleon ikke ønskede at gøre et eventuelt samarbejde med England helt umuligt, måtte det gå galt for Danmark. Der er ingen grund til at gå i detaljer. Konferencen, der åbnede den 25. april, var blot indkaldt til »at skabe fred i Nordeuropa«, og der var ikke noget egentligt forhandlingsgrundlag at gå ud fra. Det var imidlertid naturligt, at londontraktaten, som alle bortset fra det tyske forbund var medunderskrivere af, fra begyndelsen kom i centrum. Fra tysk side ville man imidlertid »give diskussionen fri«, og man ville kun anerkende londontraktaten som én mulighed blandt flere.⁸⁸ Det med Østrig aftalte personalunionsforslag var Bismarck bestemt ikke interesseret i at se gennemført, og Bernstorff fik besked på af al magt at fremhæve de betingelser, der knyttede sig til forslaget. Personalunionsforslaget faldt da også på dansk modstand den 17. maj.⁸⁹ Nu måtte en afståelse af hertugdømmerne under en eller anden form komme på tale. Man nærmede sig den situation, der var forudset i de hemmelige forhandlinger mellem Preussen og Frankrig, og desuden kunne Bernstorff den 18. maj meddele, at Russell og de andre kabinetsmedlemmer nu anså den fuldstændige adskillelse af de to nationaliteter for den bedste løsning.⁹⁰ På mødet den 28. maj foreslog de neutrale som forventet en deling af Slesvig langs Sli-Danevirke linien. Preussen og Østrig antog i princippet tanken om en deling af Slesvig, men forbeholdt sig ret til at fremkomme med modforslag til grænsedragningen. Fra dansk side erklærede man ikke engang at ville diskutere forslaget, før man vidste, om de tyske magter ville acceptere det! Man ville herefter kun kunne komme videre, hvis man enedes om, hvor delingslinien skulle ligge, og resten af londonkonferencen gik med ufrugtbare diskussioner om dette. Fra dansk side foreslog man den helt umulige linie Eckernförde-Frederiksstad. Fra preussisk side foreslog man Åbenrå-linien eller en konsultativ folkeafstemning om grænsedragningen, men dette sidste blev nedstemt af alle de øvrige. England foreslog til sidst voldgift, og Frankrig forsøgte endnu en gang med folkeafstemningsforslaget, men alt blev nedstemt — enten af den ene eller den anden part. Våbenstilstanden varede kun til den 26. juni, og Danmark ønskede overraskende nok ikke en forlængelse, før man havde fået acceptable

⁸⁷ Mosse, *anf.arb.*, s. 193.

⁸⁸ Erklæringens ordlyd i note 2 til APP V, nr. 57.

⁸⁹ Bernstorff t. Bismarck 17/5 1864. APP V, nr. 70.

⁹⁰ Bernstorff t. Bismarck 18/5 1864. APP V, nr. 72.

fredspreliminærer. Den 25. juni opløstes konferencen, og krigen begyndte igen dagen efter.

Danmark havde udvist en bemærkelsesværdig mangel på smidighed. Steefel skriver ganske korrekt, at Danmark forkastede alle kompromisforslagene, hvorimod Preussen dog havde tilbudt at være »rimelig«.⁹¹ Preussen ville naturligvis altid have kunnet stille yderligere betingelser til forslagene, således som Bismarck f. eks. havde til hensigt, hvis personalunionsforslaget var blevet vedtaget, men Danmark overlod ikke én eneste gang Preussen initiativet med hensyn til forkastelse af kompromisløsninger. Man kan tilføje, at der var stor europæisk velvilje over for Danmark, og det havde været muligt at benytte sig af denne til opnåelse af i hvert fald Flensborg-linien, hvilket Bismarck selv var helt forberedt på, og hvilket Østrig gik med til. Den hårdnakkede danske forkastelse af alle kompromisforslagene og endog af forslagene om forlænget våbenhvile gjorde det umuligt for de velvillige europæiske stormagter at hjælpe Danmark selv inden for det ringe råderum, som den spændte europæiske situation gav dem. Et forfængeligt håb om udenlandsk hjælp kan næppe forklare den katastrofale danske holdning. Der var vigtige indenrigspolitiske faktorer, som spillede ind, og desuden var regeringen svag og uerfaren.⁹² En nærmere udredning af determinanterne bag den danske politik og de danske politikeres opfattelse af den europæiske situation er dog ikke emnet her.

De forskellige europæiske stormagters udnyttelse af det slesvig-holstenske problem berøres også af Erik Møller. Han skriver om londonkonferencen:

»Efter konferencemødet den 18. juni skrev Lord Clarendon til Cowley i Paris: »Fra konferencens første begyndelse har den ligget i Bismarcks, den dristiges og ondes hånd, og med den idiotiske konge i sin lomme har han fuldstændig været situationens herre«. Det var rigtigt, og den preussiske politik på londonkonferencen er derfor også blevet fremstillet som Otto v. Bismarcks diplomatiske mesterstykke. Det sidste er mindre rigtigt. Der var slet ikke brug for nogen særlig fin statskunst. De andre stormagters holdning gjorde opgaven let for Bismarck«.⁹³

Møllers synspunkt om, at det var de andre stormagters holdning, der gjorde opgaven let for Bismarck, er rimeligt nok, men det fortjener imidlertid nogle kommentarer. Møller giver først og fremmest *Rusland* skylden! Hans argumentation drejer sig om »den hellige arv« fra Nikolaj I's tid, som bestod i opretholdelsen af integritetsprincippet. På konferencen opgav Rusland »tilsyneladende uden større sorg« både personalunionen og londontraktaten, og det gik med på delings-tanken. Rusland »satte intet ind på at støtte Danmark«, og Alexander skal have

⁹¹ Steefel, *anf.arb.*, s. 242.

⁹² Se Lord Clarendons stærkt kritiske bemærkninger om de danske forhandlere ved konferencen i R. Skovmand, *Folkestyrets Fødsel 1830-70. Politikens Danmarkshistorie* 11, Kbh. 1964, s. 484.

⁹³ Erik Møller, *anf.arb.* II, s. 152-3. Erik Møllers noget uheldigt valgte citat fra den stærkt preussiskfjendtlige Lord Clarendon skal ikke kommenteres her.

været helt forblændet af Bismarcks tale om ikke at vige tilbage for den europæiske revolution, »med hvilken den danske liberalisme åbenbart her blev slået i hartkorn«. Inden jeg kommenterer dette, skal Møllers behandling af de andre stormagters holdning refereres. Det er bemærkelsesværdigt, at hans behandling af den britiske og franske politik er langt venligere end behandlingen af den russiske. Møller skriver, at der var »nogen kval og strid« i Paris på grund af uenigheden mellem Lhuys og Napoleon. Lhuys ønskede fællesoptræden med England, mens Napoleon så det dansk-tyske spørgsmål som et nationalitetsspørgsmål (!) og mente, at Tyskland havde grund til at støtte den tyske befolkning i hertugdømmerne. Napoleon »mente sig ikke i stand til at føre en anden politik på den cimbriske halvø end på den italienske, men medens kejseren i og for sig havde ret, når han fulgte store principielle linier, var hans tanker mærkelig tågede, når det kom til praktisk-politiske spørgsmål«. Møller skriver, at Napoleons stemning over for striden var kølig, og at han samtidig »havde en mærkelig forkærlighed for Tyskland, skiftevis for Preussen og for mellemstaterne«. Møller mener, at Napoleon ikke ville træde op mod England i det danske spørgsmål, men heller ikke gå imod Tyskland, og at Frankrigs holdning derfor blev passiv. Denne passive holdning lammede også England, og »til syvende og sidst var det altså Rusland, det hele kom an på — og Rusland rørte sig ikke«.

Møllers opfattelse af de internationale faktorer i forbindelse med konferencens fiasko er ikke korrekt. Med hensyn til den russiske politik kan det påpeges, som Mosse også gør det,⁹⁴ at denne magt var den *sidste*, som forlod londontraktaten, og at dette ikke kun skete af taktiske grunde. Den britiske Petersborggesandt Napier kunne om den russiske holdning meddele, at »the interest of Russia on behalf of Denmark is sincere, but it is secondary. The interest of Russia in maintaining an alliance with Austria and Prussia against France on account of Poland is capital and predominant«.⁹⁵ Denne opfattelse, som der også før er gjort rede for, kunne i maj måned bekræftes af den preussiske chargé d'affaires i St. Petersburg, Pirch. Den 11. maj skrev han således: »Sein (Gortchakows) Ziel . . . scheint mir zu sein: die Integrität der dänischen Monarchie zu bewahren (hauptsächlich wohl um der Ausführung der skandinavischen Idée vorzubeugen); — Dänemark durch Dankbarkeit und eine Heirat an die russische Allianz zu fesseln; — das Einverständnis der vier Grossmächte, durch Preussens Nachgiebigkeit, aufrechtzuerhalten; — und schliesslich im Orient mit diesem Bundesgenossen seine Zwecke zu erreichen«.⁹⁶ Denne holdning tydede ikke på en danskfjendtlig russisk indstilling, og Pirch kunne endvidere meddele, at Gortchakow gentagne gange havde ytret: «Jamais la Russie ne pourra souffrir que le Belt devienne un second Bosphore!». Gortchakow arbejdede derfor ud fra den opfattelse, at Danmarks integritet var

⁹⁴ Mosse, *anf.arb.*, s. 194-5 og 210 f.

⁹⁵ Sst., s. 195 note 1. Sammesteds fortæller Napier, at den danske Petersborggesandt, Plesen, havde diskuteret muligheden for russisk hjælp til Danmark med zar Alexander: »In reply the emperor asked him to look around him and then state frankly whether he could advise the Russian government of to-day to act as the government of 1849 had acted. — My Danish colleague could not answer conscientiously that he advised it«.

⁹⁶ Pirch t. Bismarck 11/5 1864. APP V, nr. 49. Se også samme t. samme 22/5 1864 sst., nr. 87.

af »højeste vigtighed« for Rusland, men der var unægtelig store svagheder og modsigelser i denne politik. Den 22. maj skrev Pirch, at det var Gortchakows mål at ødelægge Frankrigs indflydelse i Orienten, og at det derfor drejede sig om at isolere Frankrig. På den anden side måtte Gortchakow samtidig søge at opretholde Danmarks integritet, så Øresund ikke blev et »andet Bosphorus«: »Beide Kombinationen würden aber hinfällig werden, und die ganze künstliche Gebäude der russischen Politik würde zusammenstürzen, sobald Preussen sich über die Lösung der dänischen Frage mit Frankreich verständigte und sich infolgedessen, als Gegenleistung, der französischen Politik im Orient anschlosse«.

Forklaringen på nogle af de internationale forhold, som muliggjorde gennemførelsen af Bismarcks politik, ligger her. Bismarck kunne jo netop gennemføre sin politik et langt stykke ved fransk hjælp, og dette var Gortchakow ganske klar over, ikke mindst fordi Bismarck gentagne gange havde gjort ham opmærksom på det. For at hindre en preussisk-fransk forståelse var det derfor nødvendigt, at Rusland ikke for stærkt gik imod Bismarcks politik over for Danmark, så meget desto mere som det ville være helt umuligt for Rusland at tage en krig på dette tidspunkt — og hele tiden forelå muligheden for et fransk-*engelsk* samarbejde, som gjorde det russiske forhold til Preussen og Østrig uhyre vigtigt. Rusland var lammet af følgerne af Krimkrigen, det polske oprør og problemerne i forbindelse med ophævelse af livegenskabet, og det er ganske forkert at give Rusland skylden for Danmarks nederlag i 1864. Havde Rusland sat hårdt imod hårdt til fordel for Danmark, kunne Bismarck alligevel have nået et langt stykke vej med sin politik enten sammen med Østrig eller med Frankrig. Den russiske stemme havde ikke mere den vægt i Europa, som det var tilfældet i perioden 1815—1854. Gortchakow måtte for enhver pris undgå, at det kom til krig, og det var derfor nødvendigt, at Frankrig forblev isoleret over for England, Preussen, Østrig og Rusland. Preussens mulighed for en alliance med Frankrig ville totalt ødelægge dette højeste mål for den russiske politik, og på denne baggrund er det næppe vanskeligt at forstå, at Rusland *modvilligt* måtte »ofre« Danmark.

Det er Preussens *mulighed* for en alliance med *Frankrig*, der er nøglen til Bismarcks succes, sådan som det var forudset i helhedsopfattelsen fra 1856 — og for så vidt man overhovedet kan pege på én enkelt faktor i det samspil af politiske forhold, som er genstand for analysen. De franske tilbud om at »hjælpe« Preussen til erhvervelse af Holsten, Lauenburg og en mindre del af Slesvig var, som det tydeligt skulle være fremgået, hverken bestemt af velvilje over for Danmark eller af nationalitetsprincippet. Det var ganske kølige politiske overvejelser, der lå bag. Det drejede sig om at splitte den preussisk-østrigske alliance og isolere Preussen i Europa, således at det nødvendigvis måtte indgå samarbejde på godt og ondt med Frankrig. Forslaget om en grænsedragning ved Slien havde intet som helst med nationaliteterne at gøre, da en sådan grænse måtte trækkes nordligere, og den oprindelige franske modstand mod folkeafstemning om den geografiske udstrækning af de danske afståelser viser da også, at spørgsmålet om nationaliteterne var uden betydning. Det franske forslag om Sli-linien blev fremsat bl. a. på grund af franske indenrigspolitiske forhold. Napoleon stod ganske alene

med sin tilbudspolitik over for Preussen i spørgsmålet om hertugdømmerne, og det ville være umuligt officielt at gå ind for en for Preussen gunstigere grænse end den foreslåede. Uofficielt stillede sagen sig egentlig ikke meget bedre, da man dels ikke ville afskære muligheden for et samarbejde med England og dels ikke ønskede, at Preussen skulle blive stærkere end højst nødvendigt, og heri ligger da også grunden til, at man i begyndelsen stillede som betingelse, at en eventuel kanal skulle danne grænsen til Danmark, hvorved dens militære værdi ville blive stærkt begrænset. Det forventede preussisk-franske samarbejde på konferencen blev ikke rigtigt til noget, og det skyldtes primært uenigheden mellem Lhuys og Napoleon, det penible problem om, hvor meget Latour d'Auvergne skulle have at vide om den hemmelige tilbudspolitik over for Preussen, hvilket resulterede i en række besynderlige instruktioner, og endelig, at Napoleon måtte holde muligheden for et fransk-engelsk samarbejde åben for dels at kunne lægge pres på Preussen og dels at kunne benytte sig af eventuelle britiske indrømmelser i Europa. Gennem de to måneder, som konferencen varede, fortsatte Lhuys med sin obstruktion af Napoleons politik,⁹⁷ som derved antog et mildest talt vaklende præg. Frankrig søgte at opnå fordele for sig selv i Europa, og man regnede med at kunne spille Preussen og England ud mod hinanden. Men England tilbød for lidt, og Preussen kom på konferencen ikke i en situation, hvor alliancen med Østrig måtte opgives. Når Møller derfor skriver, at Napoleon ikke ville træde op mod England og heller ikke gå mod Tyskland, så ligger forklaringen netop i, at han søgte at holde disse to alliancemuligheder åbne *samtidig*. Det var de forskellige franske interesser i Venetien, Polen, Orienten og ved Rhinen, der bestemte den franske holdning. Frankrig havde *ingen* væsentlige interesser forbundet med selve det slesvig-holstenske problem, men den måde, man søgte at udnytte problemet på, antyder, at Møller burde have rettet sin kritik imod Frankrig i stedet for imod Rusland. Den eneste magt, som med nogen grad af sandsynlighed ville have grebet ind til fordel for Danmark, var nemlig England, og det var det franske håb om opnåelse af store fordele i Europa, der umuliggjorde dette. Som før nævnt kunne England ikke føre fastlandskrig, Rusland ville være en alt for svag allieret, og derfor var der kun Frankrig tilbage. Ud fra et dansk synspunkt må man beklage, at Frankrig nærede så store forhåbninger om fordele for sig selv i forbindelse med et så forholdsvis ringe problem som det slesvig-holstenske. At håbe på en alliance med England eller Preussen til en krig mod Østrig for Venetiens skyld og erobringer ved Rhinen, eller med den hensigt at søge en selvstændig polsk stat oprettet mod ydelse af hjælp til støtte for en *forholdsvis* ringe britisk interesse i opretholdelsen af dansk integritet, eller at håbe på en alliance med Preussen mod resten af Europa som følge af komplikationerne i forbindelse med tilbuddet om at hjælpe med til en erhvervelse af hertugdømmerne op til en grænse ved *Slien*, må siges at være forfængeligt. Frankrig nærede simpelthen for store forhåbninger til den dansk-tyske strid, og dette var sammen med Østrigs undervurdering af det samme problem en af de vigtigste betingelser for gennemførelsen af Bismarcks politik. At Danmark *selv* kom ham til hjælp, gjorde naturligvis ikke sagen bedre. Både

⁹⁷ Se f. eks. Goltz t. Bismarck 4/5 1864. APP V, nr. 34.

Møller og Neergaard⁹⁸ er enige om, at ministeriet Monrad afgjort ikke var opgaven voksen. Neergaard skriver, at Danmark som den så meget svagere part, for hvem krigens genoptagelse kun kunne bringe nye og efter al sandsynlighed afgørende nederlag, til det yderste burde have bestræbt sig på at holde forhandlingerne åbne. På konferencen havde Danmark de neutrale magter til hjælp, og de var stort set velvilligt indstillet. Danmark ville aldrig have mistet i hvert fald de rent danske distrikter. Konferencen blev nu sprængt af *Danmark*, og dermed fik flere af stormagterne mulighed for over for deres befolkninger at forsvare at lade Danmark sejle sin egen sø.

I sin afsluttende rapport til kong Wilhelm skrev Bernstorff, idet han citerede Lord Clarendon: »Vous êtes entrés dans la Conférence maitres de la Situation, et vous en sortez maitres de la Situation.«⁹⁹ Årsagen til, at Bismarck stadig var situationens herre, lå naturligvis ikke kun i muligheden for en fransk alliance. Det vigtigste var, at Østrig stadig holdt fast ved samarbejdet med Preussen. Der havde været en del uenighed på konferencen, især om en pludselig østrigsk accept af augustenborgeren og om Preussens forslag om folkeafstemning, men samarbejdet holdt stadig og blev endda udbygget i løbet af konferencen, da man indså nødvendigheden af at forberede sig på en genoptagelse af krigshandlingerne. På konferencen var londontraktaten faldet, integritetsprincippet var opgivet, og en deling af Slesvig var accepteret. Danmark var helt isoleret, og krigen gik ikke godt. Den 29. juni var det lykkedes de tyske tropper at tage Als, og hele Jylland blev besat i en håndvending. Østrig ville trods Bismarcks tilskyndelser ikke gå med til en invasion på Fyn, men man traf skinforberedelser, som kunne tyde på noget sådant, og den 8. juli blev ministeriet Monrad afløst af ministeriet Bluhme. Man bad om optagelse af direkte fredsforhandlinger med Preussen og Østrig. Både Bismarck og Rechberg anså tidspunktet for gunstigt til en fredsafslutning. Hvis krigen skulle føres videre, måtte nemlig en overgang til Fyn foretages. Der blev sluttet våbenhvile til den 31. juli, og det første fortrolige møde med de danske forhandlere fandt sted i Wien den 25. juli.¹⁰⁰ Den 30. oktober undertegnedes fredsafslutningen. Danmark måtte afstå de tre hertugdømmer til Preussen og Østrig.

Konklusion. Slesvig-Holstens plads i Bismarcks grundopfattelse (III):

Oktober 1864 — august 1866

Det slesvig-holstenske problem undersøges her ikke kun i en europæisk-politisk sammenhæng. Det er også blevet set i sammenhæng med Bismarcks målsætning om en preussisk samling af Tyskland. Bismarck havde på grund af Slesvig-Holsten

⁹⁸ N. Neergaard, *anf.arb.* II, 2, s. 1369. Neergaard har desværre ingen direkte vurdering af de internationale aspekter omkring Londonkonferencen.

⁹⁹ Bernstorff t. kong Wilhelm 27/6 1864. APP V, nr. 179.

¹⁰⁰ Bismarck t. kong Wilhelm 25/7 1864. APP V, nr. 224 og 228. Fra fransk side så man gerne en lang krig, da de ønskede komplikationer for Preussen ellers næppe ville opstå. Dette ønske gik ikke mindst ud over Danmark. Til belysning af den franske indstilling til de så hurtigt påbegyndte fredsforhandlinger skrev Thiele den 17. juli til Bismarck, at Talleyrand var »i det værste lune«, og at han med »en til uhøflighed grænsende kølighed« havde be-

ikke på nogen måde glemt de politiske tankegange, som han havde beskæftiget sig intenst med i et årti før den dansk-tyske krig. Bismarck foretog sig i de ca. 10 måneder, som det slesvig-holstenske problem varede, ikke et eneste skridt, der kunne tyde på, at han havde »glemt« sin oprindelige målsætning om preussisk hegemoni i Tyskland til fordel for en eventuel erhvervelse af Slesvig-Holsten. Tværtimod! Østrig stod i efteråret 1864 i en langt svagere position, end det havde gjort i efteråret 1863, og det var ikke mindst Bismarcks fortjeneste. »Østrig arbejder nu for kongen af Preussen«, erklærede Bismarck over for Talleyrand den 31. januar 1864,¹⁰¹ og den 17. juni erklærede Clarendon over for Bernstorff, at »les Autrichiens ne sont que vos valets«.¹⁰² Den polske krise og omsvinget i den franske politik havde skabt et godt udgangspunkt for Bismarck, og det er korrekt, når Mosse taler om de endnu mere favorable betingelser, som den britiske isolationisme efter londonkonferencen skabte.¹⁰³ Den russiske londonambassadør talte i december 1864 direkte over for Bernstorff om »den ganz »fabelhaften« Zusammenhang von günstigen Umständen«, som gjorde det muligt for Preussen at gennemføre sin slesvig-holstenske politik, og at Østrig i så høj grad behøvede Preussen, at denne magt vel næppe kunne lægge vanskeligheder i vejen for det endelige preussiske mål.¹⁰⁴ Østrig havde dog stadig visse muligheder, men de blev ikke udnyttet. Østrig var blevet så stærkt knyttet til Preussen, at man næsten kan få det indtryk, at den slesvig-holstenske krise var en *forudsætning* for Bismarcks opgør med Østrig og ikke kun en anledning, som det ellers anføres. Ethvert forsøg på et brud med Preussen ville øjeblikkelig medføre de farligste komplikationer i retning af en preussisk-fransk forståelse, og hver gang Bismarck opdagede forsøg på koketteri med forbundsdagen eller Frankrig, blev Østrig gjort opmærksom på disse komplikationer.

De tre hertugdømmer var nu i Preussens og Østrigs besiddelse. Det umiddelbart forstående problem stod ganske logisk i forbindelse med annektionspolitikken: Forbundsekssekutionen måtte ophøre og forbundstropperne ud af Holsten og Lauenburg. Desuden stod problemet om forbundets medbestemmelse ved hertugdømmernes fremtid og det dynastiske spørgsmål tilbage. Der var nok af konfliktstof, og Oubril skrev til Gortchakow den 9. november, 10 dage efter freden i Wien: »C'est en ce moment que commencent les véritables difficultés de la question

klaget forhandlingerne over for den danske baron Gyldenkrone: »Graf Chotek, der Zeuge dieser Szene war, schloss daraus gegen mich, dass es dem französischen Kabinett ebenso ungewohnt als unerwünscht sei, die deutschen Grossmächte Krieg führen und Frieden schliessen zu sehn, beides ohne dazwischenkunft Frankreichs (nr. 222 note 5. Se også nr. 224 note 2).

¹⁰¹ Talleyrand t. Lhuys, *Origines diplomatique I*, nr. 152.

¹⁰² Bernstorff t. Bismarck 17/6 1864. APP V, nr. 160.

¹⁰³ Mosse, *anf.arb.*, s. 212. Om det isolationistiske tilbageslag i England efter den dansk-tyske krig, se også A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*. Oxford 1954, s. 156: »Both Russia and Great Britain had virtually eliminated themselves from the European balance; this gave the years between 1864 and 1866 a character unique in recent history. The struggle for mastery in Germany was fought out on a stage limited to western Europe; and Napoleon had to speak for Europe without any assistance from the other two non-german powers«. Se også Sandiford, *anf.arb.*, s. 142-162.

¹⁰⁴ Bernstorff t. Bismarck 7/12 1864. APP V, nr. 396.

danoise». ¹⁰⁵ Krigen i 1864 havde ud fra Bismarcks synspunkt kun skabt en foreløbig situation. Det var netop dette, Bismarck hentydede til i en samtale med den italienske gesandt Launay den 29. december 1863: »Lassen wir die Situation sich klären, die Leidenschaften sich erhitzen, die Geister in Verwirrung geraten! Preussen verfolgt sein Interesse nach Kräften; ... bevor man eine Suppe serviert muss man sie langsam kochen lassen!« ¹⁰⁶ I den samme samtale betonedede Bismarck over for Launay, som åbenbart havde et skarpt blik for, hvor det bar hen, og som ønskede at forhøre sig om mulighederne for en fransk-preussisk-italiensk alliance rettet imod Østrig, at forståelsen med Østrig i det slesvig-holstenske problem på ingen måde præjudicerede de øvrige problemer i Tyskland. I en lignende samtale to uger senere talte Bismarck om de militære fordele for de preussiske interesser i Tyskland i forbindelse med splittelsen mellem Østrig og forbundet: Tidligere havde man stået over for to hære; nu stod man blot over for en gruppe splittede stater. Det tyske forbund var ved at blive undergravet, og Preussen havde ingen interesse i at hæmme opløsningen — »Tempora mutantur — die Suppe ist noch immer auf dem Feuer«, og det var ikke Slesvig-Holsten, Bismarck hentydede til, men Tysklands samling. Det slesvig-holstenske problem måtte bl. a. på grund af revolutionsfaren og splittelsen i Tyskland løses, og det var samtidig en unik mulighed for et »samarbejde« med Østrig, som dels isolerede denne magt i Tyskland og i Europa, og dels skabte forudsætningen for Preussens stærke udenrigspolitiske stilling, hvor Frankrig og Østrig kunne spilles ud mod hinanden. Bismarck kunne dog kun i et begrænset tidsrum holde Napoleon hen med vage løfter om et fremtidigt samarbejde. Men ligesom Napoleons interesse for Preussen ikke kunne forventes at vare længe, ville en forfølgelse af Preussens annektionspolitik betyde et brud med Østrig og dermed en opgivelse af den sikkerhedspolitiske basis, som det preussisk-østrigske samarbejde betød. I en ikke alt for fjern fremtid ville det derfor være nødvendigt at løse det slesvig-holstenske og det tyske problem *samtidig!*

Efter nogle ret umulige forsøg på at opnå en forhandlingsløsning med Østrig i 1864 og 1865 kom opgøret til at tage form som en krig. Afgørelsen faldt på slagmarken ved Königgrätz i sommeren 1866. Ved freden i Prag blev Slesvig-Holsten endelig indlemmet i Preussen, Østrig måtte acceptere forbundets opløsning og dannelsen af et nyt Tyskland uden østrigsk deltagelse. Krigen var endt så hurtigt, at Napoleon ikke havde fået mulighed for at gribe ind, og han måtte endda acceptere, at der skete fuld preussisk annektion af en del tyske småstater. Det er 1866 og ikke 1864, der betegner opfyldelsen af Bismarcks politiske helhedsopfattelse og målsætning fra 1850'erne. En erhvervelse af Slesvig-Holsten for Preussen eksisterede kun som et element i Bismarcks politik for så vidt erhvervelsen kunne udnyttes i forbindelse med den videre målsætning om preussisk hegemoni i Tyskland. ¹⁰⁷

¹⁰⁵ Oubril t. Gortchakow 9/11 1864. APP V, nr. 332. Kejser Alexander bemærkede hertil: »Je le crains aussi«.

¹⁰⁶ Launay t. Visconti-Venosta 29/12 1863. APP IV, nr. 266 A og 13/1 1864. APP IV, nr. 324 A.

¹⁰⁷ I Zechlin anf. arb., s. 625 kritiseres det, at forskningen siden Zechlins eget værk fra 1930 ikke har beskæftiget sig med Bismarcks politik i sammenhæng med hans helhedsopfat-

Bismarcks slesvig-holstenske politik var i sin *intention* i højere grad rettet imod Østrig end imod Danmark, og den måde, som det slesvig-holstenske problem indgik i de andre stormagters politiske strategier på, gjorde det muligt for ham at føre en preussisk annektionspolitik med hensyn til hertugdømmerne, *samtidig* med at denne politik skabte forudsætningen for opgøret med Østrig og for preussisk hegemoni i Tyskland.

telse fra 1850'erne. I Andreas Hillgrubers, Bismarcks Aussenpolitik. Freiburg 1972, spiller helhedsopfattelsen, som i denne artikel, en stor rolle. På side 56 kan man endda – desværre alt for kortfattet og uargumenteret – finde en vigtig *del* af den her fremhævede tankegang: »Von Bismarck aus gesehen kam es, . . . weniger oder jedenfalls erst in zweiter Linie darauf an, das Gebiet (Slesvig-Holsten) für Preussen zu gewinnen, als vielmehr die Gunst dieser Situation zu nutzen, um dieses Problem aus seinen europäischen Zusammenhang herauszulösen und damit die Möglichkeit eines Einwirkens der ausserdeutschen Grossmächte in die weitere von Preussens Dynamik bestimmte Entwicklung in Deutschland wenn nicht auszu-schliessen so doch wenigstens zu verringern«. Hillgruber betoner det europæiske aspekt, men han behandler ikke Bismarcks opgør med Østrig som det vigtigste aspekt i hans slesvig-holstenske politik, og herved adskiller Hillgruber sig fra tankegangen i denne artikel.

Summary:

BISMARCK, EUROPE AND SLESVIG-HOLSTEIN 1862–1866

Fundamentally, the present article is a study into the theoretical problem of the function of the small states within the framework of the Great powers' 'strategy'. When conceived of as a specific and necessary level of political deliberations, *strategy* as a process of knowledge remains the *integrating* element of 'politics', consisting, more or less, in thorough *prefiguration* of the political essentials and of the results in a rough sketch of their possible solutions. The intentions of the possible solution is called 'the goal'. 'Tactics' is conceived of as the *action-level* in politics, taking into consideration the multiplicity of the *concrete* situation; thus an analysis of tactics would come close to an analysis of decision-making, of which strategy is only one determinant. The paper, consequently, concentrates on the strategic level of the political deliberations of the five European Great powers, thus reducing Denmark's rôle to an element within the framework of Great power policies; specific Danish problems concerning Slesvig-Holstein are mentioned only sporadically. The conclusion is, that at the Great power-level Denmark and the Slesvig-Holstein problem remained a matter of tactics, just another element of "the multiplicity of the concrete situation". Denmark was considered too insignificant ('small-state') to call for *fundamental* political changes; therefore the Slesvig-Holstein question became structured in accordance with the *already* existing strategies of the great powers, in order to be exploited accordingly.

The article particularly aims at demonstrating, that Bismarck's long-term goal remained intact throughout the decennium 1855–66: The vision of Prussian hegemony in Germany and, accordingly, too, his strategy (a settlement or war with Austria via good Prussian relations to France); and that Slesvig-Holstein was *mainly*, tactically exploited as the basis of a Prussian solution of the question of German unification. Prussian aquisition of the Duchies was an attractive byproduct, but never an end *in itself*. An-

nexation was entirely an element in Bismarck's politics, if it could pave the way for his longterm goal, Prussian hegemony in Germany. Therefore, Bismarck's Slesvig-Holstein policy profoundly aimed at Austria rather than Denmark, and the other Great powers' schemes of solving the Slesvig-Holstein problem made possible his manoeuvres of Prussian annexation, *because* this policy created favourable conditions for a settlement (or war) with Austria and for Prussian hegemony in Germany. From the small-state-point-of-view the most important function of the Slesvig-Holstein problem in Bismarck's Great power strategy was not, that 'cooperation' with the archrival Austria prevented others from intervening – but rather that this 'cooperation' implied a decisive strengthening of Prussia's diplomatic position vis-à-vis France. The key to Bismarck's success lay with his possibility of playing off France against Austria, and a considerable part of his tactical operation of the Slesvig-Holstein problem consisted in sustaining and improving this possibility. Consequently, in order to obtain full understanding of Bismarck's Slesvig-Holstein policy – in the diplomatic-history sense of "full understanding" – investigation ought concentrate on the 1866-settlement rather than that of 1864.

By combining features and viewpoints from Egmont Zechlin's Prussian-centered construction of Bismarck's 'Gesamtkonzeption', H. R. v. Srbik's investigations of the situation in the rest of Germany and L. D. Steefel's and especially W. E. Mosse's doubts as to German historians' concentration on Bismarck, the present paper aims at demonstrating, that extraordinary European political preconditions favoured an active and aggressive Prussian policy from the autumn of 1863. Discord among the European Great powers since the Polish crisis of 1863, the sudden French threats against Austria in November, and Napoleon III's wish for collaboration with Prussia became an excellent and unexpected background for Bismarck's hegemonial strategy. These and other reasons (the actions of the German Confederation, the new Danish constitution, the death of king Frederik etc.) precipitated the Slesvig-Holstein crisis, and during the two years 1864–66 Bismarck's hegemonial strategy was carried through, partly disguised as 'the Slesvig-Holstein problem'. The rôle of France seems highly debatable, but needs fresh French research into Napoleon III's offers to Prussia. On the other hand, current criticism of Russia for 'deserting' Denmark (a.o. Erik Møller) must be repudiated. The risk of a French war resulting in the creation of a new Poland, made an anti-French coalition the most exacting goal of the weakened Russia – and of England as well. In spite of much benevolence towards Denmark, the intentions of France, supposedly aggressive, excluded any effective English-Russian pressure on Prussia and Austria. Just the threatening, though impenetrable intentions of France strengthened Prussia's diplomatic position to such an extent, that both Denmark and Austria – reluctantly – were sacrificed to support the appearance of an anti-French (and not anti-Prussian) coalition.